HOW TO MAKE A VOICE AUDIBLE?
CONTINUITY AND CHANGE OF KURDISH CULTURE AND OF SOCIAL REALITY
IN POSTCOLONIAL PERSPECTIVES

FRITILLARIA KURDICA

BULLETIN OF KURDISH STUDIES

№ 17

06/2017

ISSN 2353-4052

INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES, JAGIELLONIAN UNIVERSITY
NATIONAL SCIENCE CENTRE
KRAKÓW, JUNE 2017

Fritillaria Kurdica.
Bulletin of Kurdish Studies.
No 17, 06.2017
ISSN 2353-4052

The e-zine is edited in the scope of the research project: *How to Make a Voice Audible? Continuity and Change of Kurdish Culture and of Social Reality in Postcolonial Perspectives* approved for financing by the decision number DEC-2012/05/E/HS2/03779 of The National Science Centre of Poland

Published by:
Section of Kurdish Studies,
Department of Iranian Studies
Institute of Oriental Studies
of Jagiellonian University
ul. Podwale 7, 31-118 Kraków

Editors:
dr Joanna Bocheńska (editor in chief):
joanna.bochenska@kurdishstudies.pl
dr Renata Kurpiewska-Korbut:
renata.kurpiewska-korbut@kurdishstudies.pl
dr Marcin Rzepka:
marcin.rzepka@kurdishstudies.pl
Krzysztof Lalik:
krzysztof.lalik@kurdishstudies.pl
Karol Kaczorowski:
karol.kaczorowski@kurdishstudies.pl

Proof-reading
English: Otylia Plucińska

Layout, typesetting
Tomasz Mieloch

Kraków, June 2017

www.kurdishstudies.pl

W 17 numerze naszego czasopisma przedstawiamy publikacje pokonferencyjne, artykuły w języku angielskim i kurdyjskim (dialekcie kurmandżi i sorani). Teksty znajdujące się w niniejszym numerze w większości prezentowane były na ubiegłorocznej konferencji zorganizowanej w ramach naszego projektu badawczego i zatytułowanej *Uncovering The Past Towards the Future, Uniting Experiences and Values. Kurdistan in Western and Eastern Research Tradition*, która odbywała się będzie w dniach 24-26.10.2016 w Collegium Maius Uniwersytetu Jagiellońskiego. Nadrzędnym celem konferencji było zorganizowanie możliwości spotkania badaczom z Kurdystanu, Europy Zachodniej i Środkowowschodniej. Ponadto, chcieliśmy podkreślić rolę trzech aspektów, które w naszej opinii są istotne dla rozwoju studiów kurdyjskich: szerokiego podejścia teoretycznego, dobrej znajomości języka kurdyjskiego i kontaktu z badaną rzeczywistością.

In the 17th issue of our bulletin we publish the papers in English and Kurdish languages that were presented during the conference *Uncovering The Past Towards the Future, Uniting Experiences and Values. Kurdistan in Western and Eastern Research Tradition* which took place in Kraków, at the Jagiellonian University between 24-26.10.2016. The main aim of the conference was to bring together scholars in Kurdish studies from Kurdistan as well as from the West and the East of Europe and to stress the importance of the three elements which today should contribute to more successful research in the field of Kurdish studies: the wide theoretical background, good knowledge of language and the contact with the studied reality and people.

Hejmara 17an a kovara me tekstên bi îngilîzî û kurdî pêşkêşî xwendevanan dike. Piraniya nivîsên hejmara dawî dema konferansa navneteweyi ya kurdnasiyê ya bi navê ***Uncovering The Past Towards the Future, Uniting Experiences and Values. Kurdistan in Western and Eastern Research Tradition*** (Ji Rabirdû ber bi Dahatûyê Yekkirina Ezmûn û Nirxan Kurdistan di lêkolînên cîhana Rojava û Rojhilat de) hatin pêşkêş kirin. Konferans di nav rojên 24 -26.10.2016 de li Zanîngeha Yagiellonskî li Krakovê pêk hat. Armanca serekî ya konferansê ew bû ku em vekoler û pisporên meydana kurdnasiyê yên ji çar parçeyên Kurdistanê ligel yên ji rojava û rojhilatê Ewrûpayê bigihîne hev. Ji bilî vê, me xwest sê fakteran destnîşan bikin ku rola wan ya di pêşvexistina kurdnasiyê de dê gelek girîng be: bingeheke xurt ya teorîk ya her lekolînekê, zimanê kurdî, peywendiyeke baş digel realîteya kurd û Kurdistanê.

Contents

Z. Asli Elitsoy

4 The Kurdish Hizbullah and Its Shifting Attitude Towards Kurdishness and the Kurdish Issue in Turkey

Seyedehbehnaz Hosseini

20 The oral transmission of Yārsāni's traditional education

Umîd Demirhan

34 Jiyana Mela Mihemedê Celalî
(The Life of Mela Mihemedê Celalî)

Pherset Rosbeiani

41 هێلموت فۆن مۆلتکه کوردستان دەدۆزێتەوە
(Helmuth von Moltke Discovers Kurdistan)

Saadi Uthman Haruti

53 ئەدەبی زارەکی وەك سەرچاوەیەك بۆ نووسینی مێژووی کوردستان
(Oral Literature As a Source for Writing the History of Kurdistan)

Azad Ubed Salih

78 ساخکردنەوەی ژمارەکانی گۆڤاری (هەتاوی کورد)ی ئەستەنبۆڵ 1914 - 1913
(Hetwawi Kurd (1913-1914) Magazine and The Order of Its Issues)

Z. ASLI ELITSOY[1]

The Kurdish Hizbullah and Its Shifting Attitude towards Kurdishness and the Kurdish Issue in Turkey

ABSTRACT

The Kurdish Hizbullah, which has not any organic tie with Shiite Lebanese one, is one of the largest militant Islamic groups that arose in Turkey during the 1980s. In its early years, Hizbullah aimed to liberate the Islamic society in Turkey as a whole, not just a single region or ethnicity. Advocating ethnic nationalism was contrary to Hizbullah members' understanding of the ummah –the community of Muslims. Every activity they conducted was connected to their struggle for Islam. However, at the beginning of the 2000s, following the assassination of its leader by the security forces, Hizbullah disarmed and concentrated on re-establishing its grassroots support through a variety of charity organizations and adopted a much more positive approach towards Kurdishness. Especially with the establishment of its political party, Huda-Par, the group moved away from its previous understanding of the unity of Muslims and positioned itself as a Kurdish-Islamist political party. The reasons of this shift can be ascribed to the repression from security forces, leadership change, their need for support from religious Kurdish constituency, and a breakdown in the solidarity between Turkish and Kurdish Islamists which led to the end of the "Islamic brotherhood" argument that is no longer enough to manage the ethnic demands of Kurds in Turkey.

The Kurdish Hizbullah (Hizbullah means "party of God" in Arabic) was one of the largest militant Islamic groups that arose in Turkey during the 1980s. There are two different accounts explaining the emergence of the Kurdish Hizbullah in Turkey. Journalists Rusen Cakir and Mehmet Farac (Cakir, 2001; Farac, 2001) argue that the founding members of Hizbullah gathered in the *Menzil* (Range) bookstore

[1] Z. Asli Elitsoy is a Ph.D. candidate in political science at Bilkent University, Ankara, Turkey. E-mail: aslielitsoy@bilkent.edu.tr

of Fidan Gungor in Diyarbakir where they carried out their preliminary organizational meetings in the early 1980s. Later on, Huseyin Velioglu, the founding leader of Hizbullah, and his adherents opened the *Ilim* (Science) bookstore in Diyarbakir and the group adopted the name *Ilimciler* (Scientists). Thus, due to ideological divergences and leadership disputes, Hizbullah members initially split into two groups: *Menzilciler* (Rangers) led by Fidan Gungor, and Ilimciler led by Huseyin Velioglu. According to another view, Hizbullah emerged as a separate entity and there was no connection between Menzil and Ilim groups. In a personal interview conducted in Diyarbakir in 2015, Fikrî Amedî, an Islamist writer and member of a Kurdish-Islamist organization, *Oze Donus Hareketi* (English: Returning to the Essence Movement), pointed out that the Menzil bookstore was opened by Fidan Gungor in Diyarbakir in 1978; and the Ilim bookstore was opened by Huseyin Velioglu in Batman in 1980. Since they were operating in two different provinces, initially there was no connection between Gungor and Velioglu. In the early 1980s, when Velioglu moved to Diyarbakir and opened a branch of Ilim bookstore there, Velioglu and Gungor met for the first time and engaged a dialog. According to Amedî, however, they did not act together and the Menzil group did not claim that they were a faction of Hizbullah.[2] In the early 1990s, a violent clash erupted between Ilim and Menzil groups and Fidan Gungor were assassinated by Ilim members.

Espousing and implementing the main tenets of Hizbullah's ideology were the most important criteria for being accepted to the organization. All candidates who wanted to join the group had to fill out a background report. On these forms, candidates were expected to give detailed information not only about themselves but also their families. The most important indicator of being a member was the idea of being a true believer. During the 1990s, Hizbullah had about 25,000 adherents, including 4,000 armed militants (Larrabee & Lesser, 2003: 37). Some of its members were assigned as coordinators of villages, schools and mosques to spread the propaganda and recruit new members. Hizbullah members were economically and socially alienated from the mainstream society. They typically came from low-income families and half of them were not steadily employed. More importantly, one

[2] Personal interview with Fikri Amedî, January 12, 2015.

fourth did not have any kind of education and about a third of the members only had an elementary school education level (Ozeren & van de Voorde, 2006).

Although other Islamist groups and religious individuals who did not embrace Hizbullah's ideology were targeted by the group, the primary target of the Hizbullah was the Kurdistan Workers' Party (PKK) which was charged by Hizbullah members with serving communism, murdering Muslims, and dividing the Muslim community (Gurbuz, 2013: 168). The organization stood as a competitor to the PKK and tried to win the loyalty of those who opposed the PKK's Marxist ideology on religious grounds (Steinberg, 2013). On the other side, the PKK saw any other organization, particularly one that appealed to the religious sentiments as a threat to its own leadership position among the Kurds. The two groups emerged from essentially the same region and competed for the same local resources such as recruiting new members and obtaining financial and logistic support from the people. According to various accounts, during the violent clashes which lasted from 1991 to 1995, both organizations lost almost 700 close sympathizers and militants. Apart from the PKK members, leading secular Kurdish political actors, businessmen, journalists, feminists, intellectuals, and even religious Muslims who did not support the organization were also targeted by the Hizbullah. More than 1,000 assassinations were carried out against various civilians who were perceived as supporters of the Kurdish nationalist cause. Well-known victims included the Kurdish nationalist writer Musa Anter and a member of parliament for the pro-Kurdish Democracy Party (DEP) Mehmet Sincar (Gunter, 2004: 67).

Shortly after the capture of the PKK leader Abdullah Ocalan in 1999, Hizbullah found itself on the defensive and under increasing pressure from the Turkish security forces. On 17 January, 2000, the police raided a house in the Istanbul suburb of Beykoz as a part of extensive operations; Huseyin Velioglu was killed and the military wing leader and Istanbul representative of the organization were arrested. Moreover, in the operations conducted specifically in Diyarbakir between 2000 and 2007, there were 15,000 suspects arrested on the grounds of affiliation with Hizbullah. While the operations of security forces represented a serious setback for Hizbullah, the organization remained alive with its sympathizers. During the years that followed, Hizbullah concentrated on rebuilding its political wing and reestablishing grassroots support. Hizbullah members decided that Velioglu's

attempt to wage jihad was premature; therefore, the organization returned to the initial phase of *tebliğ*, invitation (Jenkins, 2008). Under the new leadership of Isa Altsoy, the group moved away from violence and replaced its violent campaign with one seeking support among the local Kurdish population by social programs and charitable works. In that period, Hizbullah's members established a variety of associations, focusing on Islamic solidarity, education, and health. The most prominent Hizbullah organization was a Diyarbakir-based association, *Insan Haklari ve Mustazaflarla Dayanisma Dernegi* (Association for Human Rights and Solidarity with the Oppressed), or *Mustazaf-Der*, founded in 2004. In a new highly successful tactic, the organization had built considerable grassroots support by providing much needed social services in the impoverished areas.

Mustazaf-Der was effective in organizing mass gatherings in Diyarbakir. The most striking example of its new strategy was the gathering at Diyarbakir's *Istasyon Meydani* (Station Square), where almost 130,000 people protested the Danish cartoon of the Prophet Mohammed in the "Respect to the Prophet" rally on February 12, 2006. In April 2006, another rally was organized in Diyarbakir with the attendance of 80,000 people celebrating the birth of the Prophet. Beyond any doubt, Hizbullah's popularity has increased through its charity and outreach programs. Before the 2007 general elections, Mustazaf-Der asked its community to vote for the Justice and Development Party (AKP) candidates rather than secularist pro-Kurdish Democratic Society Party (DTP) candidates; because the AKP was anti-Kemalist and victim of the system like the Kurds and it might bring more freedom to Islamists (Yavuz, 2009). However, a Diyarbakir court has ordered the closure of Mustazaf-Der in 2010 because of its ties to the outlawed Hizbullah and, the Supreme Court approved the closure in May 2012, which catalyzed the establishment of Hizbullah's political party, *Hur Dava Partisi* (Free Cause Party), or Huda-Par, in December 2012.

HIZBULLAH'S STANCE TOWARDS "KURDISHNESS" IN THE 1990S

During the 1990s, Hizbullah typically did not publish any written propaganda nor claimed responsibility for its actions. Instead, they used religious bookstores and mosques in many Kurdish cities to spread their ideology. For this reason, the only source to investigate Hizbullah's early stance towards the Kurdish ethnic identity is the book written by Isa Altsoy, under the pseudonym of I. Bagasi, in 2004, entitled *Kendi Dilinden Hizbullah: Mücadele Tarihinden Kesitler [Hizbullah in Its Own Words: Selections From the History of the Struggle]*, and the court defenses of Hizbullah members.

Along with its strategic and tactical transformation, Hizbullah's stance on Kurdishness has also been shifting since the early 2000s. There is a remarkable difference between the organization's self-identification and theological position towards the Kurdish issue and Kurdish identity before and after the 2000s. Most of scholarly research agrees that, until the 2000s, the ultimate goal of Hizbullah was to overthrow the secular regime of Turkey and to create an Islamic state, not a Kurdish one. In its early years, considering the Kurdish problem in an Islamic framework, Hizbullah aimed to liberate Islamic society as a whole, not just a single region or ethnicity (Uslu, 2007). According to the book written by Isa Altsoy, the main purpose of the organization was to create a community composed of volunteer Muslims who believed the Islamic fraternity (Bagasi, 2004: 23-26). However, from the 2000s onwards, with its shift to being organized under civil society organizations and later a political party, the organization started to put more emphasize on Kurdishness and Kurdish cultural and political demands.

In its early years, Hizbullah was defined by its leadership as an Islamic group that emerged in Kurdistan and consisted of predominantly Sunni Kurdish members (Yılmaz, Tutar & Varol, 2011: 140); but the organization had members from several other ethnic groups as well such as Turks, Arabs, and Chechens. For this reason, according to Cemal Tutar, the leader of Hizbullah's military wing, the Hizbullah community could not be considered as an organization based on ethnic nationalism and defining Hizbullah as a nationalist organization was impossible. From their point of view, advocating ethnic nationalism was prohibited by the Quran and the

hadith, sayings of the Prophet Muhammad, because it was in contrast to understanding of the ummah, the unity of Muslims. Although they did not support any ethnic claims, however, Hizbullah leaders emphasized the injustice of discrimination against the Kurds from time to time. For instance, Altsoy described the Kurds as a great nation that has lived in the same area for 3,500 years, a nation that helped the expansion of the ummah. He identified Salahaddin Ayyubi, who re-conquered Jerusalem from the Crusaders, as a historical source of proud for Muslim Kurds. According to Altsoy, while the Kurds helped their Turkish Muslim brothers during World War I and the War of Independence, the Kemalist regime tried to destroy the Islamic identity of the Kurdish people, jailing and torturing Kurdish Muslims. Altsoy further claimed that Muslim Kurds suffered twice as much as others whom the Kemalist state sought to suppress, in that that they were persecuted both for their being Muslims and for their Kurdishness (Bagasi, 2004).

Hizbullah's objective was to find a solution to historic, social, political, economic, and cultural problems of the Kurds through an Islamic approach. Hizbullah members sought the roots of the Turkish-Kurdish conflict in the establishment of modern Turkish Republic that attempted to transform the religious community into a secular and homogeneous nation. For this reason, the only solution to the Kurdish problem was to overthrow the secular regime and replaced it with an Islamic one. All the problems would have been solved after the collapse of non-Islamic regime. Hizbullah mainly operated in the Kurdish region; therefore it gained support mostly among the religious Kurds. However, it was hardly possible to identify the organization with Kurdishness in its early years, despite its Kurdish character which contributed to its development. This is due to the fact that the organization approached ethnic identities and national claims through an Islamic perspective. The Kurds were the part of the Islamic ummah like other Muslim peoples and there was not any ethnic group superior to others. Every member of the ummah was equal and should have been granted with their cultural rights like using one's own language. In short, for the Hizbullah leaders, everything was connected to the struggle for Islam; therefore, they were not pursuing an ethnic policy or putting emphasize on any ethnic identity. This can be considered as the reason why Hizbullah members supported Turkish-Islamist parties in the local and general elections instead of nationalist Kurdish parties during the 1990s and afterwards. By

doing so, they claimed to save the region's Islamists from the PKK and, according to Rusen Cakir (Cakir, 2007), contributed to the increased support for the Welfare Party (RP), and later the AKP.

HIZBULLAH SHIFTING ATTITUDE TOWARDS KURDISHNESS IN THE 2000S

The most prominent Islamic association founded by Hizbullah members in 2004 was the Mustazaf-Der which gained considerable support and strengthened its bases in the region in a remarkably short time. Its success was a result of its propaganda reinforced by a campaign of social assistance to the poorest sections of the community through some 20 branches in different cities. Mustazaf-Der members presented themselves as a new entity and avoided speaking about Hizbullah. For instance, during a television interview, the president of Mustazaf-Der and former Hizbullah lawyer Huseyin Yilmaz stated that the Mustazaf-Der was a legal group without a connection with the illegal Hizbullah.[3] In the Mustazaf-Der charter, it was stated that the priority of the association was to provide religious, cultural and scientific education and social assistance to the oppressed *(mazlum)* people, and strengthen the Islamic values within the society. Moreover, in an attempt to appeal to Kurds with nationalist sentiments, it was also emphasized that the struggle was against all kinds of oppression and tyranny violating basic human, social, cultural and religious rights. The charter suggested Kurdish to be recognized as second official language in the new constitution of Turkey; but Islam was still considered as a supra-identity that might be used to ensure the integrity and unity of the state.

In December 2012, following the closure of Mustazaf-Der, Hizbullah took a major step in the direction of politicization by establishing a political party, *Hur Dava Partisi* or *Huda-Par*. The prominent Huda-Par members still deny any Hizbullah connections as they did in the Mustazaf-Der period. For instance, Zekeriya Yapicioglu, the chairman of the party, emphasized in a personal interview with the author that Huda-Par is a new legal formation without any connection with Hizbul-

[3] Habertürk (June 2012), *"Örgütten Siyasi Harekete Mustazaflar Hareketi"*, https://www.youtube.com/watch?v=g8yJBfb7N7g.

lah: “We have some members who were accused and punished for being sympathizers of Hizbullah. However, the majority consists of people with whom we have worked together within the civil society organizations since the early 2000s, and we are categorically opposed to violence.”[4] The reason for the denial of the party’s affiliation with Hizbullah is largely political since there are many religious Kurds who do not want to be affiliated with the organization. Thus, the new party needs to be inclusive of all other Islamic religious groups. Yapicioglu also emphasizes that Huda-Par was founded in response to the demands of religious Kurds who believed that they were not politically represented: “Although the AKP is considered as an Islamic party, we believe that there is a lack of Islamist opposition in Turkey. The AKP has turned itself into the system and does not meet the demands of religious people. The Peace and Democracy Party (BDP)[5] is also unable to meet the demands of some Kurds who believe that the BDP does not represent them.”[6] Huda-Par hopes to receive votes from those Kurds who are disillusioned by both the conservative AKP and the secular Kurdish nationalist parties by forming an alternative, in their own words, to Kemalism and Apoism. Yapicioglu points out that the leading members of the party avoid defining the Huda-Par as a Kurdish-Islamist party and the party’s target audience is not just religious Kurds, but Turks as well. However, Huda-Par targets the Kurdish Islamist voters by being organized particularly in the Kurdish provinces such as Diyarbakir, Bingol, Van, Sanliurfa, Batman, Malatya and Elazig. The party also has branches in the west provinces of Turkey such as Istanbul, Kocaeli, Bursa, Izmir, Manisa, Antalya, and Konya where the Kurdish immigrants reside.

Huda-Par’s party program specifies the policies and viewpoints of the party, which are organized in five sections: fundamental rights and freedom, the structure and function of the state, economy, foreign policy, and social policy. In contrast to the 1990s, the party program makes a strong appeal for Kurdish rights and Kurdish autonomy similar to the demands of the mainstream Kurdish national movement in Turkey. Indeed, moving away from its earlier stance towards Kurdishness, Hu-

[4] Personal interview with Zekeriya Yapicioglu, January 2, 2013

[5] The Peace and Democracy Party (BDP) was the mainstream Kurdish political party at the time in which this interview was conducted in 2013.

[6] Personal interview with Zekeriya Yapicioglu, January 2, 2013

da-Par can be branded as an "Islamic-oriented Kurdish party" with a strong emphasis on important aspects of the Kurdish issue. Huda-Par demands apology and compensation from the state for the Turkish atrocities against the Kurds, seeking removal of the village guard system, the restoration of Kurdish village names that have been changed into Turkish by the state, and the constitutional recognition of the Kurds and the Kurdish language. The party also requests an independent judiciary and investigation of the burned villages and forced migration (Huda-Par Party Program 2012: 30-31-32). Moreover, Huda-Par brings forward radical proposals to the Kurdish question in Turkey. According to the party program, all options, including autonomy for the Kurds, should be discussed in order to find a solution to the Kurdish problem. Yapicioglu insists that none of the options is a taboo and should be discussed.[7] Suggesting autonomy for the Kurds signifies a tremendous change in the ummah-oriented approach of Hizbullah that had steadfastly opposed in the past nationalism and separatism among the Muslims. The party also advocates decentralization of state power and strengthening of local administration; but, any solution should be based on Sharia. The party also calls for restrictions on freedom of religion to be lifted and autonomy for the state owned the Directorate of Religious Affairs (Diyanet) since it promotes a statist perspective to religion.

CONCLUSION

Until 2000, when a nationwide operation was launched against Hizbullah and its leader Huseyin Velioglu was assassinated by Turkish security forces, the organization did not identified itself as a "Kurdish" organization, instead its leadership emphasized that they were seeking the salvation of the Muslim community in Turkey as whole, not just a single ethnic group. From their perspective, all Muslim peoples were parts of the same Islamic community and the concept of "Islamic brotherhood" was incompatible with ethno-nationalist ideas. Since all Muslims were considered as one nation or one political entity, pursuing ethnic policies was in contrast to the Islamic thought (Ataman, 2003). The Islamic rejection of national barriers and ethnic differences was seen by some Islamist movements as

[7] Personal interview with Zekeriya Yapicioglu, 2 January 2013

a legitimating factor in their struggle with secular ethno-nationalist movements, like in the armed conflict between Hizbullah and the PKK during the 1990s. In short, the Islamic concept of the ummah was provided a supra-identity that blurred ethnic boundaries between Muslims. From the 2000s onwards, however, Hizbullah has paid increasing attention to the Kurdish issue and started to emphasize its Kurdish origins. The leadership of the organization has become critical of the idea of the Islamic brotherhood and begun to pay greater attention to the Kurdish identity and Kurds' rights and freedoms (Sarigil, Fazlioglu, 2013). Moreover, with the establishment of its political party in December 2012, Hizbullah moved away from its previous understanding of the unity of Muslims and positioned itself as a Kurdish-Islamist political party that approaches the Kurdish issue from an Islamic perspective.

According to a study on the survival of terrorist groups, religious groups display better survival prospects than groups adopting other ideologies (Blomberg, Gaibulloev, Sandler, 2011). Kurdish Hizbullah emerged as a terrorist organization in the 1980s and was engaged in armed conflict with the PKK, and later with the security forces in the 1990s. In 2000, however, the state began targeting Hizbullah and its founding leader was killed during a police raid in Istanbul. The state repression and the arrest or killing of a group's leader and the top echelon are among the most common explanations for the end of terrorist group activity (Cronin, 2009). Therefore, due to the state repression and leadership change, Hizbullah renounced violence. The new leadership of Isa Altsoy was a determining factor in Hizbullah's shifting stance towards Kurdishness. The leadership determines the extent and nature of the change of organizational tactics and goals. Indeed, in contrast to his predecessor, Altsoy rejected the idea of a centrally controlled organization in favor of smaller associations and non-governmental organizations that can be quickly deployed.

Another important factor for Hizbullah's shifting attitude towards Kurdishness was its still remembered bloody past and its history of torture and assassination. People in the Kurdish region still remember acid attacks on women who did not dress in an Islamic manner and the bearded militants with knives raiding meetings of Kurdish nationalists. Most of the people are convinced that Hizbullah was a counter-terrorist organization created by the Turkish security forces, and they do

not believe its attitude has changed. After their renunciation of violence, Hizbullah members focused on strengthening their social basis among religious Kurds in the Kurdish region. In order to do so, the new leadership needed to put more emphasis on Kurdishness to position itself as a Kurdish-Islamist political entity in order to get support from the local religious constituency. As a political party, Huda-Par seeks to establish a presence at grassroots level; but it seems the biggest obstacle to the party's expansion is Hizbullah's past violent campaign. For this reason, Huda-Par tries to redress Hizbullah's tarnished reputation and gain legitimacy among the Kurdish constituency through an emphasis on Kurdishness. In other words, in order to get Kurdish popular support and legitimacy, Huda-Par tries to enrich its ideological outlook by emphasizing its Kurdishness and by positioning itself as a Kurdish-Islamist party. Moreover, as Cuma Cicek points out, nationalist limits of AKP's Islamism and the dominant secularism of Kurdish movement leave a large political space to other Kurdish groups claiming to mobilize pro-Islamic and Kurdish nationalist identities simultaneously (Cicek, 2013).

With the Islamic-rooted AKP government coming to power and the removal of the Martial Law and state of emergency in the southeastern Turkey on November 30, 2002 civil society and pro-Islamist organizations found a more tolerant environment to operate and develop in the Kurdish provinces. However, the closure of the most prominent Hizbullah association Mustazaf-Der in May 2012 seems to cause a breakdown in the relationship that Mustazaf-Der supporters formed with the Turkish Islamists represented by the AKP government. The establishment of Huda-Par with a different discourse which totally differs from the previous movement by putting more emphasis on the Kurdish ethnic identity is a message to Ankara that the vision of Islamic brotherhood alone is no longer a coin in the Kurdish realm. Indeed, Huda-Par currently puts more emphasis on Kurds' religious, cultural, and political rights in order to gain legitimacy among Kurds and to compete for elections. It can be argued that the vision of a common religious belief no longer satisfies the Kurdish Islamists. According to Houston, the collapsed solidarity between Turkish and Kurdish Islamists testify to the fragmentation of Islamist subjects on ethnic lines (Houston, 2008: 104). On the one hand, the secular Kurdish movement has adopted a new discourse reconciled with the Islamic religion that would attract the religious Kurds. On the other hand, Kurdish Islamists covered their religious

views with the Kurdish ethnicity as a reaction to the mainstream Turkish Islamist movements by referring to the Kurds' problems. Although their ideological backgrounds conflict, all Kurdish parties tend to share the goal of pushing for Kurdish rights. A typical formulation of their demands includes: recognition and protection of Kurdish identity; free use of Kurdish in all areas of life and making Kurdish an official language; and a political status involving self-governance.

References

Ataman, Muhittin (2003), *Islamic Perspective on Ethnicity and Nationalism: Diversity or Uniformity?*, Journal of Muslim Minority Affairs, 23:1, 89-102.

Bagasi, Isa (2004), *Kendi Dilinden Hizbullah: Mücadele Tarihinden Kesitler[Hizbullah in Its Own Words: Selections From the History of the Struggle]*, Publisher not identified.

Blomberg, Brock, Gaibulloev, Khusrav, Sandler, Todd (2011), *Terrorist Group Survival: Ideology, Tactics, and Base of Operations*, CREATE Homeland Security Center, Published Articles & Papers, 149.

Bulut, Faik & Farac, Mehmet (1999), *Kod Adı: Hizbullah, Türkiye Hizbullahı'nın Anatomisi*, Istanbul: Ozan.

Cagaptay, Soner, Uslu, Emrullah (2005), *Hizballah in Turkey Revives: Al-Qaeda's Bridge between Europe and Iraq?,* The Washington Institute, Policy Watch, No.946.

Cakir, Rusen (2001), *Derin Hizbullah: İslamcı Şiddetin Geleceği*, Istanbul: Metis.

Cakir, Rusen (2007), *"The Re-Emergence of Hizballah in Turkey"*, Policy Focus 74, The Washington Institute for Near East Policy.

Casier, Marlies, Jongerden, Joost (2011), *Nationalisms and Politics in Turkey: Political Islam, Kemalism and the Kurdish Issue*, London & New York: Routledge.

Cevik, Yusuf (2012), *The Reflections of Kurdish Islamism and Changing Discourse of Kurdish Nationalists toward Islam in Turkey*, Turkish Journal of Politics, 13:1, 87-102.

Cicek, Cuma (2013), *The Pro-Islamic Challenge for the Kurdish Movement*, Dialect Anthropol, 37, 159-163.

Cronin, Kurth (2009), *How Terrorism Ends: Understanding the Decline and Demise of Terrorist Campaigns*, Princeton & Oxford: Princeton University Press.

Entessar, Nader (1992), *Kurdish Ethno-nationalism*, London: Lynne Rienner Publishers.

Farac, Mehmet (2001), *Batman'dan Beykoz'a Hizbullah'ın Kanlı Yolculuğu*, Istanbul: Gunizi.

Findley, Carter Vaughn (2010), *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity*, New Haven & London: Yale University Press.

Gunter, Michael (2008), *The Kurds Ascending: The Evolving Solution to the Kurdish Problem in Iraq and Turkey*, New York & Hampshire: Palgrave MacMillan.

Gurbuz, Mustafa (2013), "Revitalization of Kurdish Islamic Sphere and Revival of Hizbullah in Turkey" in Bilgin, Fevzi & Sarıhan, Ali (eds.), *Understanding Turkey's Kurdish Question*, Maryland: Lexington Books.

Guzeldere, Ekrem Eddy (2009), *Turkey: Regional Elections and the Kurdish Question*, Caucasian Review of International Affairs, Vol.3, 291-306.

Habertürk (June 2012), *"Örgütten Siyasi Harekete Mustazaflar Hareketi."*

Hale, William, Ozbudun, Ergun (2010), *Islamism, Democracy, and Liberalism in Turkey: The Case of the AKP*, New York: Routledge.

Houston, Christopher (2008), *Kurdistan: Crafting of National Selves*, Oxford & New York: Berg.

Huda-Par Party Program (2012)

Jenkins, Gareth (2008), *Political Islam in Turkey: Running West, Heading East*, New York: Palgrave MacMillan.

Jenkins, Gareth H. (2012), *Values and Identity: The Resurgence of the Kurdish Hizbullah*, Turkey Analyst, 5: 9.

Kreyenbroek, Philip G., Sperl, Stefan (1992), *The Kurds: A Contemporary Overview*, London & New York: Routledge.

Laciner, Sedat (2007), *Combat against Religionist Terrorism in Turkey: Al Qaeda and Turkish Hezbollah Cases*, The Journal of Turkish Weekly.

Larrabee, F. Stephen, Lesser, Ian (2003), *Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty*, Pittsburgh: RAND.

Mardin, Serif (2006), *Religion, Society, and Modernity in Turkey*, New York: Syracuse University Press.

McDowall, David (2007), *A Modern History of the Kurds*, London & New York: I.B. Tauris.

Michael M., Gunter (2004), *Historical Dictionary of the Kurds*, Lanham & Oxford: The Scarecrow Press.

Mitchell, Gabriel (2012), *Islam as Peacemaker: The AKP's Attempt at a Kurdish Resolution*, The Washington Review of Turkish & Eurasian Affairs.

Mustazaf-Der Activity Reports

Mustazaf-Der Press Release (2012), *Yeni Anayasa için Öneri ve Talepler [Suggestions and Demands for the New Constitution].*

Natali, Denise (2005), *The Kurds and the State: Evolving National Identity in Iraq, Turkey, and Iran*, New York: Syracuse University Press.

Olson, Robert (1996), *The Kurdish Nationalist Movement in the 1990s: Its Impact on Turkey and Middle East*, Kentucky: The University Press of Kentucky.

Ozeren, Suleyman, van de Voorde, Cecile (2006), *"Turkish Hizballah: A Case Study of Radical Terrorism"*, International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice, 30:1, 75-93.

Personal interview with Fikri Amedî, 12 January 2015

Personal interview with Necat Ozdemir, 2 January 2013

Personal interview with Zekeriya Yapicioglu, 2 January, 2013

Romano, David (2006), *The Kurdish Nationalist Movement: Opportunity, Mobilization and Identity*, Cambridge & New York: Cambridge University Press.

Sakallioglu, Umit Cizre (1998), *Kurdish Nationalism from an Islamist Perspective: The Discourse of Turkish Islamist Writers*, Journal of Muslim Minority Affairs, 18:1, 73-89.

Sarigil, Zeki, Fazlioglu, Omer (2013), *Religion and Ethno-Nationalism: Turkey's Kurdish Issue*, Nations and Nationalism, 19:3, 551-571.

Steinberg, Guido (2013), *German Jihad: On the Internationalization of Islamist Terrorism*, New York: Columbia University Press.

The Charter of Mustazaf-Der, September 2004

Uslu, Emrullah (2007), *"From Local Hizbollah to Global Terror: Militant Islam in Turkey"*, Middle East Policy, Vol.XIV, No.1, 132-133.

Uslu, Emrullah (2012), *Once Feared Kurdish Hizbullah Making Transition to Politics in Turkey*, The Jamestown Foundation, Terrorism Monitor, 10:12.

Van Bruinessen, Martin (1992), *Agha, Shaikh and State*, London & New Jersey: Zed Books.

Van Bruinessen, Martin (1996), *Turkey's Death Squads*, Middle East Report, No.199, Turkey: Insolvent Ideologies, Fractured State.

Van Bruinessen, Martin (2000), *Mullas, Sufis and Heretics: The Role of Religion in Kurdish Society*, Istanbul: The Isis Press.

Yavuz, Hakan (2003), *Islamic Political Identity of Turkey*, Oxford & New York: Oxford University Press.

Yavuz, Hakan (2009), *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*, Cambridge: Cambridge University Press.

Yegen, Mesut (1999), *The Kurdish Question in Turkish State Discourse*, Journal of Contemporary History, 34:4, 555-568.

Yilmaz, Huseyin, Tutar, Cemal, Varol, Mehmet (2011), *Savunmalar: Hizbullah Ana Davası*, İstanbul: Dua.

Zald, Mayer, Ash, Roberta (1966), *Social Movement Organizations: Growth, Decay and Change*, Social Forces, 44:3, 327-341.

SEYEDEHBEHNAZ HOSSEINI[1]

The oral transmission of Yārsāni's traditional education

ABSTRACT:

Iran is a host to a wide variety of faiths and religions. Iran's unrecognized minorities, such as the Yārsāni, also known as Kaka-i, Ali-Allahi, and Ahl-Haqq are communities that can be predominantly found in the Kermanshah as well as other regions in Iran and the Middle East.

The Yārsāni have established seventy-two important requisites for those who are faithful and want to live in accordance with them. The requisites act to bring individuals together and help them understand the oneness of God. Furthermore, the requisites assist in maintaining traditional rituals within the religion through generations. When a child is born, parents will teach their child the traditions in a practice, and it is their duty to give the child a name and surrender to the Yārsāni religion (Sar–separi). Each Yārsāni must learn these traditions which are taught informally and passed down through generations orally. For example, parents put their children in „Jam khaneh" (a holy place) where a child learns the Kalām (religious verses). The seventy-two requisites are particularly important when children reach the time for marriage, when the women must learn how to make a vow, and the men must learn how to play the „Tanbur" (a sacred lute). It is of interest to the present study not only to understand the importance of "Yārsāni requisites", but also to consider how the experience of these requisites were passed down from generation to generation. This study will examine the ways in which the Yārsāni use this education in their everyday life.

[1] Seyedeh Behnaz Hosseini completed her doctoral research with a focus on Yārsāni in Iran and diaspora in the Department of Islamic Studies at the Institute of Oriental Studies of the University of Vienna. Her research interests include religious minorities in Iran and Iraq and forced migration, email: seyedehbehnazhosseini@gmail.com

INTRODUCTION

Yārsāni is a faith rooted in Indo-Iranian belief systems and presently has approximately more than five million adherents in various regions of the Middle East[2]. The Yārsānis believe themselves to be "the people of the truth" (Halm, 1982). The faith supposedly originated in Western Iraq and was founded by Sultan Sahak, who was thought to have been born between the 11th -13th centuries; however there is little authentic and reliable data available regarding the religions roots and history. Currently, Yārsānis inhabit different regions of Iran, Iraqi Kurdistan, and some parts of Europe.

The followers are also known as Ali-Allâhi (considering Imam Ali as the incarnated God), Ahle-Haqq (which is rooted in translation of an Arabic term meaning loyal, trustful and honest people) as well as "Shaytan Parastan" (devil-worshippers). Muslims referring to this term would be due to the fact that the beliefs, activities and religious rites of Yārsānism are in direct contradiction to Islamic beliefs and rites (especially Sunna Islam). Yārsāni thought, which Islamic Shiite authorities treat as heretical, has extensively used processes of adaptation and strategies of survival throughout the course of its history. It is a religion which is popular amongst the residents of southern parts of Kurdistan, just across the Iran-Iraq border. However, its territory is roughly restricted to areas where Kurds with Gorani language live. Yārsāni followers generally belong to Goran, Qalkhani, Sanjabi tribes and Lak ethnicity who reside in the Kermanshah and Lurestan provinces, Western Iran. They are the third largest religious population in the Kermanshah Province, although there are also other minorities around Kirkuk, Iraq's Kurdistan, who follow the religion. Likewise, some Lor, Azeri, Fars and Arab minorities are followers of Yārsāni. Its Arab followers are mostly found in Iraqi Mandeli, Bajalan and Khanaqin cities.

Yārsāni, is an unusual religion in regards to their beliefs. The Yārsāni believe in incarnation, which is demonstrated in two important and basic belief systems. The first, Mazhariyyat, is believing in a deity essence which is continuously incarnated in human beings. This refers to God manifesting within one primary, and seven secondary individuals in each of the seven epochs. For example, Sultan Sahak, the

[2] Regarding to the unofficial report of Yārsāni community in Iran

founder of Yārsāni religion, is considered the deity of the fourth epoch. According to Yārsāni traditions, Sahak is the superior embodiment and the superman of the worlds' soul who has lived for several centuries, has mystical power and used to live in a protected cave in a mountain peak. The second, dunaduni, is believing in the incarnation of souls in human beings. They believe that humans can reach perfection through incarnation. By believing in incarnation, this has put followers of Yārsāni beyond all Islamic belongings and relations.[3]

Despite the conflict between scholars regarding whether the Yārsāni group is part of Islamic tradition or outside of it, recognizing the current Yārsāni religion as Islamic is incorrect. Furthermore, recognizing it as a sect without a certain religious knowledge that was developed during the bliss era and before Islam is also incorrect (Edmonds, 1969; Kreyenbroek, 2002; Minorsky, 1964; Izady, 1992). Although there are many mutual influences between Alavism, Shiism and Yārsāni, it is also not a branch of Shiism. The importance of not mislabeling the Yārsāni faith stems from the significance and position of Imam Ali, the first Imam of Shiites for Yārsānis. Yārsāni believe in reincarnation, and thus believe that Ali was the incarnation of Yārsāni angels and therefore has great significance in the initial embodiment of the soul.[4]

Yārsāni traditions have been kept in literal known forms, such as poems (Kalām). The collections of Yārsāni's holy books are called Kalām Serenjam. Such books are found in various and limited locations such as Hawar, Halabjeh (Iraqi Kurdistan) and Dalahu (Iranian Kurdistan). Yārsāni believe that such traditions have

---

[3] For more information about life after death refer to Hosseini, 2016

[4] The Yārsāni believe that God has been incarnated in human flesh seven times since creation. As a result, it is believed that Ali-Ibn-Abitalib is one of God's incarnations in human flesh where The Divine came to live amongst the mortals to guide them. To prove this claim, it is worthwhile to mention a verse of some of the manuscripts related to the ritual of Ser-Magoo (do not tell secrets) as Yārsāni believed their religion was "Ser" (secret) hidden until the time of Sultan Sahak. This verse refers to the eminence of God in Ali-Ibn-Abitalib's flesh. In addition to Ali-Ibn-Abitalib, there are a number of prominent historical figures that Yārsānis have claimed to have been God's incarnation: Jesus Christ, Salman Farsi, Hossein-Ibn-Ali-Ibn-Abitaleb, Bohlul Mahi, Baba-Sarhang Doodani, Babanavous Sargati, San-Sahak Barzanji, and Shah-Veisqoli Qermezi, including others. There is also a strong belief of Yārsānis that Ali-Ibn-Abitaleb has not died, and that he has been transcended to heaven where he has received a status as majestic as the sun, and that he is in command of the sun.

been slowly gathered through collections and writings by Pir Musa, who was the archangel tasked with registering documents and writings, as well as one of the five companions of Sultan Sahak. According to Yārsāni beliefs, the Kalām has a divine root and represents some narrative or fictional contexts which have been handed over through several traditions. Yārsānis believe that their religion, which is a serr (secret), holds a mystery that is embodied in their Kalām.[5] The Kalām were preserved and transmitted orally from generation to generation until they were committed to writing, most likely in the nineteenth century.

THE BACKGROUND OF YĀRSĀNI ORAL EDUCATION

In Iran, the growing dominance of Islam at the time of their faith's conception caused adherents of Yārsāni to isolate them from society and migrate to the mountainous areas of what is now Iranian Kurdistan. This was done to preserve the Yārsāni religion and protect the Yārsāni population from Iran's Islamic government and Muslim population. Traditionally the Yārsāni religion has been shrouded in secrecy and has depended on oral communication of religious principles because of the oppressive conditions in which Yārsānis have been living for centuries.

All religions and faiths have principles and rules to which their followers and believers feel themselves bound to follow. Despite being an ancient religion, the Yārsāni are not an exception to this rule. Similarly to the Zoroastrians, who have believed over thousands of years in their three eternal mottos: Good Thoughts, Good Words, Good Deeds, Yārsānis have always been faithful to its four progressive mottos: Honesty, Purity, Self-Naughtedness and Radaii.

In Yārsāni religion, the religious teachings and traditions have been formulated in the frameworks of Jam[6] which is transmitted orally and practically by parents, elders and Jam-settlers to their children.

---

[5] Followers of Yārsāni, the people of Yārsāni, refer to their religious verses as Kalām. Each period has its own Kalām and the entire Kalām is known as the "religious scriptures".

[6] Yārsānis hold communion every month in a temple called Jamkhane and the attendants of ceremonies are called Jam. Apart from being a holy temple, Jamkhane is also a shelter for the poor and the striders. In Kurdish regions, there are a number of cemeteries, some of which are resting places of great religious leaders which are called Jamkhane.

هر كه نه جم نگري اركان   قايم نگري ديني سلطان

Har ka na jam nigari arkan   ghayem nigari dini soltan

آخـــــر دبي او پشيمان

Akher dabi aw pashiman

These teachings are stated in the framework of 72 requisites, which are based on the Sultan Sahak's Kalām:

هفتادو دو قولم پي ميرد نهاده   هـر كه و راسي بگيرو جاده

Haftado do gholem pi mired nahada   har ka wa rasi begiro jada

چوتيش نبوني تمـــــام آماده   آنه دوسمن پي وشيم شاده

Cho tish naboni tamam amada   ana do saman pi washim shada

Jamkhane, as mentioned above, is the place where Yārsāni gather and observe their ceremonial conventions. Whoever intends to take part in Jamkhane is required to obey some mandatory rules. The first and foremost is that the person who enters Jamkhane must wear a belt and a special hat. The other essential obligation is that no one is allowed to bring up personal and/or public affairs in Jamkhane. After the commencement of the meeting, no one is allowed to leave the place until the end of the ceremony. The sitting arrangement in Jamkhane is a circular one, where everyone must sit on two knees and cross their arms on their chest as a sign of respect. Everyone must have their eyes closed and say prayers in silence. The ritual of holding a communion is as follows: The first person to enter Jamkhane should bow modestly and enter the place by reciting Ya-haq. Upon entering the place, they have to sit on their two knees face to face with Pardivar, which is the holiest spot in Jamkhane and is a memorial of Sultan Sahak. Others who enter the place do the same thing, kiss all the other participants and sit down. The Seyyed or his vice sits before the gate and, on his right and left, caliph and prayer must sit on each side. The servant must stand still right to the end of the ceremony. Other attendants must fasten a belt over their clothes and sit with other attendants. The Elder begins by playing tanbur and singing songs from Damiar and Damiar. The attendants repeat the verses after a time. The most important reason to be present in Jamkhane is concerned with giving God's praise, prayer, and contemplating over the spiritual realm. Jamkhane is the best place to seek silence, comfort, and spirituality as well as the most welcome shelter for the poor and the striders. (Mir-Hosseini, 1994a, 1996: 123).

SEVENTY TWO DEBTS IN YĀRSĀNI RELIGION

A total of 72 requisites have been laid down to which all followers of Yārsāni should follow. The teachings are mentioned generally, and apart from gender biases, because in the Yārsāni faith, men and women are considered equal, except for some differences that apply in the Jam ceremony[7]. [8]The presence of an individual at the Jam ceremony and both human and individual rights in this religion are beyond gender biases. As Sultan Sahak says, "tofiresh nin Kenache o kuri" (there is no difference between a girl and a boy).

The 72 requisites are considered through the following realms:

Following honesty, purity, Radaii[9], Pardivari[10], obedience to Pir[11], learning Kalām (religious book), obeying the Kalām in life and getting distance from Pir and Dalil who do not obey Kalām, obedience to Dalil[12], Yārsāni's Kaveh[13], fol-

---

[7] forms of worship centered on the jam, a gathering in which they chant their sacred litany (Kalām), play their sacred lute (tanbur), make offerings (niyaz) and share a sacrificial meal (qurbani or khidmat) (Mir-Hosseini, 1994:213)

[8] forms of worship centered on the jam, a gathering in which they chant their sacred litany (Kalām), play their sacred lute (tanbur), make offerings (niyaz) and share a sacrificial meal (qurbani or khidmat) (Mir-Hosseini, 1994:213)

[9] Rada means forgiveness, magnanimity and help to people

[10] Pardivar means the other side of bridge, but in Yārsāni, pardivar is the region that is located in ouramanat, where Sultan Sahak built the Yārsāni religion and where the first Jam ceremony was held.

[11] Yārsānis, according to followers, are required to have the old, or Pir (spiritual master), and to obey the religion, called Sar-sepordan. Sultan Sahak founded Yārsāni in the name of truth and seven families or "tribes", khandan, and future generations of Yārsāni followers have Dalil (the guide who shows the way) and Pir. The seven families established during the time of Sultan were Shah Ebrahim, Baba Yadegar, Ali Qalandar, Khamush, Mir Sur, Seyyed Mosaffa, and Hajji Babu Isa. The five families established after Sultan Sahak are Atesh Bag, Baba Heydar, Zolnour, Shah Hayas, and Hajj Nematollah (Hamzeh'ee, 1999,:205; During, 1998). They are called Tayfe, "the family" (Bruinessen:61). Seyyeds are descendants of the sect's founder or one of his later manifestations, and they fall into 11 holy lineages, referred to as khandan (lit. house or dynasty). Seven of these khandans originated at the time of Sultan Sohak, the sect's founder, in the fifteenth century; the rest were formed subsequently, when the Divine Essence made further manifestations (Mir-Hosseini, 1994a; refer to Mir –Hosseini, 1997: 177).

[12] See footnote 6

[13] Kaveh means Qebeh, and in Yārsāni religion, Qebleh is Jam

lowing khalife[14] , naming children in Jam khaneh, believing in Doon-a-doon, attending jam, legitimacy of the seven angels (Haftan)[15] and Haftaneh[16], keeping a mustache for men and observing special values in seven legitimacy for women, legitimacy of caliphs[17], following the Jam ceremony, serving the society, praying in Yārsāni religion, scientific struggles, maintaining respect between a master and an apprentice, respecting human dignity, respecting neighbors, being loyal, respecting other religions, sects, ethnicities and races, maintaining unity, respecting men and women's rights, respecting others' legal privacy, Yārsāni marriage, adhering to covenants, being monogamous, respecting judgment and justice, avoiding debauchery, seeking and following justice, avoiding divorce, seeking to be satisfied with inner values, respecting parents, being patriotic, carrying out parental duties, peace-seeking, avoiding friendship of bad people, avoiding bowing and flattery, defending personal rights, avoiding bad words, being patient, avoiding the household's mistakes, fighting against the dictator's ego, praying in Yārsāni, having modesty and shame, completing a vow, avoiding populism, fasting and royal properties,[18] avoiding backbiting, "Do Shahi Davoud Ko Savar"[19], seeking relief and assistance in Yārsāni, maintaining secrecy, avoiding abusing drugs and harmful substances, carrying out consultation, maintaining social relations, forbidding bribery, appreciating the rightfulness of death, avoiding sedition and chaos, washing dead people, respecting the values, avoiding weeping during mourning ceremonies, maintaining friendships and respecting guests, avoiding late people and those that abuse others.

Among the 72 above-mentioned requisites, there are two requisites which must be done by parents for their children; one of which is giving their child a name, and

[14] who in theory should be a descendant of one of the seventy-two Pirs

[15] This group of Yārsāni disciples became the principle leaders of the religion. The first disciples are called Haft-Tan, that is to say Seven Bodies, and the seven counselors of the Sultan were also called Haftane

[16] Haftvaneh has a lower degree of Haftan. Yārsāni believe humans get the body of Haftvaneh and essence of Haftan

[17] See footnote 6

[18] Obligatory Qurbani (sacrifice) that Yarsani have to do after three days fasting and this Qurbani should be Rooster.

[19] "Do shahi" comes back to the period of Galim kol. It is a vow and is equal with the value of the two silver coins that the Yārsāni do Nazr (Vow) to get the help of Davoud angel

another is “Sar-separi”[20]. Yārsānis, according to followers, are required to have the old, or Pir (spiritual master), and to obey the religion, i.e. “Sar-sepordan” (dedicating one’s head). In Yārsāni, naming a newborn is a requisite which is fulfilled through a ceremony in order to appreciate the God Almighty. All Yārsāni bring their children to the Jam khaneh and give their child a name. Furthermore, they must surrender (Sar-sepordan) their children to the Yārsāni religion (to become Yārsāni). This takes place in a ceremony where Nazr (vow) and Niaz (offering) is eaten. After surrendering, the Yārsāni believe the deeds of the child are recorded in the note book of Pir-Musi.[21] Since this process is done for the Yārsāni newborns, and should not take place later than a year after the child is born, it is considered as a duty that must be fulfilled by parents. In this way, the relations between certain Seyyeds (Pir) and commoners’ extend over generations. Determining Pir and Dalil for child means assigning a teacher for learning traditions and religious teachings. This relationship, referred to as Pir-Muridi (master-disciple), is the focus of the Ahl-i Haqq community and is regulated by a network of mutual obligations and duties. (Mir-Hosseini, 1992:220)

As well as naming and Sar-separi, there are two other teachings and traditions, which have been not mentioned as compulsory tasks for parents, but are also necessary. They are:

1. Pir (spiritual master)
2. Dalil (the guide who indicates the way)

Pir and Dalil are among requisites for the Yārsāni and are among the religious teachings which are transmitted from parents to their children indirectly. We can consider the naming of a child as a process in which the child’s identity is determined, and surrendering to the Yārsāni religion as a process similar to that of enrolling a child in the school of Yārsāni. Therefore, determining Pir and Dalil, which is based on certain conditions and principles, can be considered as choosing a teacher to teach the religious traditions.

---

[20] Or “Joz sar shekastan”

[21] Yārsāni believe Pir-Musi writes their deeds. They believe Pir-Musi is the archangel tasked with registering documents and writings and one of five companions of Sultan Sahak

After the completion of the child's physical and mental growth, the Pir and Dalil are introduced by the parents to their children. The Pir and Dalil is usually determined based on factors including geography, culture, religious position, household, and age.

The beginning time for education of children can vary from family to family. In places where religious and cultural knowledge and social condition are considered important, families begin to educate their children when they are 7 years old, to ensure that they are familiar with certain concepts such as vow, prayers, Pir, Dalil and Jam, etc.. These concepts are declared through the following framework, which is composed of four words (Rāstī(honesty), Pākī (purity), Nisti (avoiding pride)[22] and Radaii.

ياري چهار چيون باوري و جا   راستي و پاكي ، نيستي و ردا
Yari chowar choin bawari wa ja   rastio paki ,nikio rada

قـدم و قـدم تا و منزلگـاه
Ghadamo ghadam ta wa manzelgah

In Yārsāni tradition, one of the main principles is politeness.

هــركس ادب نيري و جا   روژي هــزار تَمن بكــا
Har kas adab niri wa ja   rozhi hezar taman beka

In Yārsāni, people follow the principle of courtesy and moral behavior. Children grow with this teaching, by attending Jam ceremony and by learning about Pir and Dalil.

[22] Having humility in front of all people

PRACTICAL EDUCATION IN JAM CEREMONY

Children gradually learn the customs, traditions and rituals of the Jam by attending the ceremony with their parents. Initially, they learn the duties and abiding practices. In reality, when the children accompany their parents to the ceremony, they are able to practically learn the traditions and rituals in Jam. When children attend and unconsciously listen to the ceremony and the Kalām of the day, their curiosity in the religion can increase, leading them to ask more questions, and to become interested in the reasons behind these practices. The next step, depending on the age and condition of the child, is that the Seyyed[23] in the Jam gives some responsibilities to the children, which increases confidence as well as encourages children to participate fostering creativity and the process of education. For example, there are specific religious verses and prayers that the child must learn. It is easier for them to memorize the religious verses if their Seyyed permits the children to sing these Kalām in Jamkhaneh. This prayers, are public prayers, including prayer in early morning, prayer for patience, prayer for starting work, "zarde kar" (evening prayer) and the funeral prayer. After the children have grown up, and they have learnt the customs and basic concepts taught within the Jam ceremony, they can participate in Yārsāni Kalām courses. In these classes, elders and religion experts read and interpret the Kalām and then lead a discussion with the adolescents. This means that different opinions are heard and ambiguities resolved. Notably, this means that the Kalām is correctly transferred to the new generation. In the Abedin period of Kalām, Sultan Sahak said:

عابدين يقيني، عابدين يقيني   هر كه به ياري بوي يقيني
Abedin Yaqini,Abedin Yaqini   Hark e be Yari boy yaqini

هيچ بَرز نَويژيحرفيخودبيني   بار كيشي دين بى وكو زميني
Hich barz nawizh ya harf khod bini   bar kishi din bio ko zamini

يار دبي دايم كلام بخويني   مــــرغي دروني غافل نميني
Yar dabi dayem Kalām bokhini   morghe daroni ghafel namini

---

[23] See footnote 11

بي ورياي كلام له لان نَنويني   به كلام نرم كن سرى آسنيني
Bi weryaei Kalām la lan nanwini   ba Kalām narm kan sar asenini

بو ميتان بيــژن وكو ياسينى   له جـــم بى ســـره بش نرفينى
Bo mitan bizhano ko yasini   la jam bi sara bash narfini

پرده سّر بوخارِ جم نَدِريني   بي شرعي كـــلام دنگ نگوريني
Parda ser bo khar jam nadrinie   bi share Kalām dang nagorini

نَفام بو خلت پَي نه سوريني   گلة شـــرط له ناو زيان نچريني
Nafam bo khelghat pay nasorini   gala shart la naw ziyan nacherini

لو پنج درخته ولگ نرزيني   چِلي اَو داره   چاويان دريني
La panj derakhta walig narizini   chele aw dara chawyan derine

Translation:

"Abedin be sure and be certain to help anyone to gain religious certitude, never say arrogance and the ground is always firm in the face of any problems that arise for Yārsāni, Yārsāni should always read Kalām because he should not forget the construction of Yārsāni religion."

Therefore, every Yārsāni should have such faith and read the Kalām. When there is a funeral or burial, they should read Kalām. The Kalām of the relief and peace teaches Yārsāni to not exceed the rights of others and to be satisfied with their rights and that they should obey Yārsāni requisites.

THE TEACHING BEFORE MARRIAGE

According to the Kalām of the Sultan Sahak there are two important elements of the tradition to be taught to children before marriage. They include: playing tanbur and reading Kalam for boys and cooking "Tiri kardan" for girls.

پی سویر باقیم ور گرتن جیاز   جیازم ناچن نویچم نغمه ساز
Pi soir baghi war gerten jiyas   jiyaz me nachen noicham naghme saz

According to this Kalām, the boys should learn "Tanbur and Kalāmkhani", and the girls should learn to cook qurbani (sacrificial meal for vow) and "Tiri kardan" (cooking special bread and preparing the meal of sacrificed animal). This is not meant to hinder individuals who wish to learn the tasks for the opposite gender; however is practical in relation to the men being required to be present in the Jam circle. Otherwise, according to the Kalām of Sultan, there is no concept of worship that is based on gender division. This means that women and men are consider equal regarding the forms of praying and religious education. In fact, girls can learn to play Tanbur and boys can learn to cook "Tiri kardan".

In the final step, the children who have grown and by now are familiar with the concepts and practical educations of Jam can inform a new generation of Yārsāni. In the Jam ceremony, individuals have different tasks according to their ability, age, and religious situation. For example, some people in Jam are responsible for playing the Tanbur, some are responsible for preparing the qurbani, such as the Khalifa. The Khalifa's children and the son of Seyyed are responsible for praying for the qurbani and the girls for doing "Tiri". Some teach Kalām to the next generation and teach others to speak out and describe the Kalām in the Jam ceremony as well as outside of the Jam.

References

Bruinssen, M. V. (1992). *Agha, shaikh, and state: The social and political structures of Kurdistan*. London: Zed Books.

During, J. (1998). A Critical Survey on Ahl-e Haqq Studies in Europe and Iran. In Tord Olsson, Elisabth Özdalga, & Catharina Raudvere (Eds.), *Alevi Identity* (pp. 125-150). London: Routledge.

Edmonds, C.J. (1969). The Beliefs and Practices of the Ahl-i Haqq of Iraq. *Iran,* 7, 89–106.

Halm, H. (1982). Ahl-e Ḥaqq. Retreived from http://www.iranicaonline.org/articles/ahl-e-haqq-people

Hosseini, S (2016). Life after death in Manichean religion and Yārsān. *Fritillariakurdica, International peer-reviewed journal of Kurdish Studies*, 9 (13-14), 4-34

Hamzeh'ee, M. R. (1990). *The Yaresan: a sociological, historical, and religio-historical study of a Kurdish community.* Berlin: K-Schwarz-Vlg

Izady, M. R. (1992). *The Kurds: A Concise Handbook.* London: Routledge.

Kreyenbroek, P. G. (2002). Modern Sects with Ancient Roots: the Yezidis and Ahl-e Haqq of Kurdistan. In Pheroza Godrej, Feroza Punthakey Mistree. (Eds*.), A Zoroastrian Tapestry: Art, Religion, and Culture*, (pp. 260-277). Ahmedabad.

Minorsky, V. (1964), The Sect of the Ahl-I Hakk. In *Iranica (Twenty Articles)* (pp. 306-316). Teheran: Tehran University Publications.

Mir-Hosseini, Z. (1994a). Inner truth and outer history: The two worlds of the Ahl-i-Haqq of Kurdistan. *International Journal of Middle East Studies*, 26 (2), 267-285.

Mir-Hosseini, Z. (1994b). Redefining the truth: Ahl-i-Haqq and the Islamic Republic of Iran. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 21(2), 211-228.

Mir-Hosseini, Z. (1996). Faith, ritual and culture among the Ahl-i-Haqq. In P. Kreynbroek & C. Allison (Eds.), *Kurdish culture and identity* (pp. 111–134). London: Zed Books Ltd.

Mir-Hosseini, Z. (1997). Breaking the seal: The new face of the Ahl-e haqq. In K. Kehl-Bodrogi, B. Kellner-Heinkele, A. Otter-Beaujean (Eds.), *Syncretistic religious communities in the Near East: Collected papers of the symposium, Berlin 1995* (pp. 175-194). Leiden: Brill.

UMÎD DEMÎRHAN[1]

Jiyana Mela Mihemedê Celalî

ABSTRACT

The Life of Mela Mihemedê Celalî

Mela Mihemedê Celalî is a Kurdish Scholar who was born in Bazid in the late 19th century and died in mid 20th century in Amed. Though he was one of the Baghdad Sayyids, he pioneered in studies of Kurdish Language. Renouncing the positions offered by State, he maintained classical Kurdish Madrassah Tradition till the end of his life. He lectured scholars like Xelîfe Ûsiv (Khalifa Yuosef) and Seîdê Kurd (Said Nursi) but there isn't any written record or biography on his life. Hereby our study is based on the verbal sayings of Celalî's family about their grandfather Mela Mihemedê Celalî.

Destpêk:

Mela Mihemedê Celalî alimekî kurd e ku di dawiya sedsala 19an de li Bazîdê hatiye cîhanê û di nîveka sedsala 20an de li Farqîna Amedê çûye rehmetê. Her çiqas ew seyîdekî Bexdayê be jî di pêşxistina zimanê kurdî de xebatine girîng kirine. Her wiha cenabê wî meqamên fermî yên dewleta Tirkiyayê qebûl nekirine û heta mirinê kevneşopiya medreseyên Kurdistanê berdewam kiriye. Wî hinek alimên wekî Xelîfe Ûsiv û Seîdê Kurd perwerde kirine; lêbelê derbarê jînenîgariya wî de berhemeke berdest nîn e. Ev xebata ma vê valahiyê tijî dike û bi agehiyên binemala wî portreyekî derdixe ber ronahiyê.

[1] Umîd Demirhan is an independent scholar: umiddemirhan@hotmail.com

1. Çavkaniya xebatê:

Ji ber ku ev xebateke destpêkî ye, me tenê agehiyên jina nevîçirkê Mela Mihemedê Celalî tomar kirine. Heke derfet çêbin em ê vê xebatê berfireh bikin û naverokê bi hinek agehiyên fermî, wêne û belgeyan piştrast bikin. Salixdara me jina Hecî Brahîmê kurê Mihemed Sidîq e ku ew jî kurê Mela Mihemedê Celalî ye. Salixdarê xwe û malbat wiha da nasîn:

"Ez qîza Şêx Resûl im. Hecî Şêx Resûl û Şêx Mihemed, ew jî kurê Şêx Ozman e, ew jî kurê Şêx Nebî ye, ew jî kurê Şêx Ozman e, ew jî kurê kurê Xanevdel e ku tirba wî li Îranê ye.

Mêrê min Hecî Brahîm kurê Mihemed Sidîq e, ew jî kurê Mela Mihemedê Celalî, ew jî kurê Xanevdel, ew jî kurê Şêx Nebî ye.

Bavê mêrê min Mihemed Sidîq û bavê min Şêx Resûl kurapên hev ên heq in. Kalikên me birên hev in. Xanevdelê kalikê Mela Mihemedê Celalî û kalikê min ê Şêx Ozman birên hev in.

Mêrê min Hecî Brahîmê kurê Mela Mihemed Sidîq, ji jina wî ya Sakî ye. Hê di zaroktiyê de diya wî ya Sakî miriye û ew êtîm maye, lîse xwendiye. Hecî Brahîm di heyata xwe de qurişê heram nexwariye, bêyî heqê dayî malê kesî nexwariye, pereyên xwe neavêtine banqeyan. Gelekî xwestiye ku here Farqînê û tirba kalikê xwe bibîne; lê nebûye nesîb. Herwiha Hecî Brahîm gelek mela û feqîhên ku li ber destê kalikê wî xwendine jî dîtine; bi wan re xeber daye.

Li gorî şecereyê em seyîd in û ji Iraqê hatine; ji silala Hezretî Fatimeyê ne. Her du kalikê me yên pêşîn du feqîh bûne ku ji Bexdayê hatine. Li wê derê, ango li Erebistan û Iraqê qirkirina seyîdan hebûye û bi ser Îranê re hatine Bayîzdê. Navê yekî Şaho û navê yekî Nebî bûye. Şêxên alîyê Tapya ji nesla Şêx Şaho ne. Em jî ji neseba Şêx Nebî ne. Ji kalikê min ê Şêx Ozman 5 kur mane: Şêx Brahîm, Şêx Salih, Şêx Resûl, Me'ruf Efendî û Mela Bekir. Kurapê wan ê heq Mela Mihemedê Celalî, kurê Xanevdel e û ew jî birayê kalikê min ê Şêx Ozman e."

2. Agehiyên derbarê jiyana pêşîn a Mela Mihemedê Celalî de

Li gorî agehiyên salixdarê bav-kalên Mela Mihemedê Celalî pêşiyê li gundê Şêxuliya Bayîzdê binecih bûne û paşê ji wir derbasî Bazîdê bûne. Divê neyê ji bîrkirin ku ev seyîdên Bexdayê ji zilma hevnijadên xwe yên ereb reviyane û bi

meşa sedsalan gihiştine Bazîdê. Du delîlên vê agehiyê hene: 1. Xalanên Mela Mihemedê Celalî ji binemaleke seyîdan a arwasî ne; ew bajar bi bajar heta Bazîdê hatine, beşeke malbatê li Wanê cîwar bûye. 2. Kalikekî Mela Mihemed li Îranê hatiye definkirin ku diyar e malbat bi ser Îranê re hatiye Bazîdê. Salixdara me derbarê jiyana pêşîn a Melayî de van agehiyan dide:

"Bav-kalê me û Mela Mihemedê Celalî ji Bexdayê hatine; hinekî li gundê Şêxuliya Bayîzdê mane. Hinek erd û milkê wan li zozanên Sînegê jî hebûne. Bi qasî neh-deh salan li Sînegê jî mane. Mela Mihemedê Celalî, bi xwe kurê Hebîbe Xanimê yê ku ji binemala Arwasiyan e û ji Bayîzda Jorê hatiye definkirin."

3. Destpêka perwerdehiyê:

Diyar e ku Mela Mihemed perwerdehiya xwe bi du astan de temam kiriye: cara pêşîn xwendineke normal kiriye û zewiciye; paşê rastî rexneya malbatê hatiye û dîsa çûye xwendinê. Salixdarê derbarê xwendina wî de ev serpêhatî ji me re vegot:

"Mela Mihemedê Celalî çûye û di medreseyan de xwendiye. Wexta ku ji xwendinê hatiye apê wî yê Şêx Ozman leq wî ve çûye û hinda Pira Belek ew hildaye. Wê hingê Mela Mihemed qîza apê xwe xwestibûye û zewicî bûye. Şêx Ozman jê re gotiye: "Mihemed, min digot ku tu dê bibî tiştekî, tu nebûyî tiştekî. Tu çima zewiciyî û nebûyî alimekî?" Li ser vê gotinê hêrsa wî tê, jina xwe dihêle, serê xwe hildide û duheyibe diçe. Paşê dîsa caw tê ku Mela Mihemed tê gund. Şêx Ozman dîsa li hinda Pira Belek derdikeve pêşiya Mela Mihemed. Wexta ku Mela Mihemed dixwaze destê wî ramûse Şêx Ozman wiha dibêje: "Estexfîrullah, êdî teze silala min bûye silale." Mela Mihemed erebîzan, şêxê terîqatê û dersdar bûye."

4. Zewaca duyem û taybetiyên vê jinê:

Mela Mihemedê Celalî di zewaca xwe ya duyem de keçeke xalanên xwe tercîh dike. Li gorî agehiyên salixdarê ev jina wî seyîd, xwenda û xwedan-keramet bûye:

"Paşê Xedîce Xanimê jê re dixwazin. Xedîce Xanim ji binemala Arwasî ye. Wexta ku Mela Mihemedê Celalî ji Bayîzdê çûye Farqînê, Xedîce Xanim miribûye. Dibêjin Xedîce Xanimê di ber sekeratê de gotiye: "Ez ê bimirim û hûn ê min li vê derê defn bikin. Zengîyekî zînan dê ji ber pîyê min derkeve. Heçî kesê ku vê zengiyê

li dereke xwe ya nexweş bixe, dê pak be. Heçî kesê nexweş û bayî, gava vê zengiyê li pişta xwe û milê xwe bixe, wê pak bibe." Herwiha gotiye: "Heçî kesê ku bê ziyareta tirba min, înşaellah Xwedê dê şifayê jê re bişîne." Dibêjin zengî derketîye jî. Ev zengî heta dewra Mihemed Sidîq jî hebûye; paşê hatiye dizînê. Hinekan ji ser tirbê hildane û birine. Kes nizane kê biriye û çima biriye. Piştî ku winda bûye malbat pê hesiyaye; lê êdî ji dest çûye."

5. Jiyana pirjinî û dersdarî

Dîsa li gorî van agehiyan Mela Mihemedê Celalî 4 jin anîne. Ji ber ku zewaca wî ya pêşîn ji aliyê malbatê ve xweş nehatiye dîtin, Melayî jina xwe berdaye û demeke dirêj dûrî malbatê ders xwendine. Balkêş e ku Mela Mihemed heta mirina Xedîce Xanimê hêwî neanîne ser jina xwe ya arwasî û pirjiniya wî piştî wê pêk hatiye:

"Navê jineke Mela Mihemedê Celalî, Têlî ye. Navê yekê Şekir bûye, ji Ortiliyê bûye, çar qîzê wê hebûne û kurên wê tunebûne. Xedîce Xanimê hêwiyên xwe nedîtine; hê berê miriye. Mela Mihemed Sidîq kurê Xedîce Xanimê ye."

6. Cihê medreseya wî:

Van salên dawîn dewleta Tirkiyayê avahiyek li gundê Birnê Reş ava kiriye û navê wê daniye Medreseya Mela Mihemedê Celalî; lêbelê agehiyên ji malbatê bidestxistî nîşan didin ku Melayî li wî gundî û gundên din tenê melatî kiriye. Medreseya wî ya şexsî ku perwerdehiyeke sîstematîk lê daye di nava Bazîda Kevn bi xwe de bûye:

"Mela Mihemedê Celalî, heft-heşt salan li Bayîzdaxayê alimtî kiriye, feqî dane xwendinê. Paşê hatiye Bayîzda Jorê; li wê derê jî bi qasî heşt-deh salan alimtî kiriye. Medreseya wî li ser riya Keleha Behlûl Paşa bûye ku niha li şûna wê bostanên sebzeyan hene. Li gorî gotina gotiyan ji sed feqiyî zêdetir feqî xwedî kirine û hinek ji derveyî Bayîzdê hatine. Xêncî hinekên ji derve hatî, alim û feqîhên terîqetê yên Bayîzdê gişkan li ber destê Mela Mihemedê Celalî xwendine: Xelîfe Ûsiv, Xelîfe Mihyedîn, Hecî Mihemedê Berekat, Şêx Seîdê Nûrsî... Wexta ku li Bayîzda Jorîn ders dane, van aliman li ber destê wî xwendine."

7. Xwendekarê wî yên navdar û rikeberiya zanistî:
Di nava xwendekarên wî de du alim zêdetir derketine pêş: Xelîfe Ûsivê Bazîdî û Seîdê Nûrsî. Heçî ku Xelîfe Ûsiv e tevahiya pirtûkên xwe bi kurdî nivîsîne û li Bazîdê jiyaye; lê Seîdê Nûrsî li gelek welatan (Gurcistan, Nexciwan, Rûsya, Almanya, Awistirya, Bulgaristan) geriyaye û dewleta Tirkiyayê ya ku li ser enqazên dewleta osmanî ava bûye bajar bi bajar ew surgûn kiriye, meytê wî jî diziye. Ji rikeberiya zanistî ya di navbera xwendekaran de diyar e ku hejmara wan zêde bûye û otokontrola wan xurt bûye:

“Wexta Seîdê Nûrsî hatiye Bayîzdê hinek feqîhan şikayetê wî li Mela Mihemedê Celalî kirine û gotinê: ‘Seîd tiştê xerab dike, winda dibe û bi şev diçe cihinan.’ Mela Mihemed gotiye wan: ‘Têkilî Seîdê min nebin.’ Paşê feqî dîsa xwe lê ditelînin û dizîka wî teqîb dikin. Dinihêrin ku Seîd diçe ser tirba Ehmed Efendî yê Xanî û di xeybê de jê dersê hildide. Paşê feqî vê yekê ji Mela Mihemedê Celalî re dibêjin. Mela Mihemedê Celalî dibêje wan: ‘Min ji we re negot ku têkilî wî nebin.’ Dibêjin Xelîfe Ûsiv wê çaxê ji bo teberikê destê xwe daye ser devê Seîdê Nûrsî; paşê jî daye ser devê û wiha gotiye: ‘Ev merivekî bimbarek e ku hatiye nav me.’”

8. Sedema koçkirina ji Bazîdê ber bi Farqînê ve:
Mela Mihemed heta şerê Kirê Girîdaxê li Bazîdê jiyaye û pêşerojek ji bo serhildanê nedîtiye an jî jiyana ilmê tercîh kiriye:

“Wexta ku şerê Kirê Girîdaxê dest pê kiriye Mela Mihemedê Celalî bi rizaya xwe çûye Farqînê û tevî şer û serhildanê nebûye. Gotiye: “Serê me di bin dewletê de ye; eskerên wê di nava me de ne. Em nikarin eskerên wê jehrdadayî bikin û li hemberî wê rabin.” Lewre ji Bayîzdê çûne.”

9. Koça ji Bazîdê ber bi Farqînê û mirinê:
Di heyama şer de Mela Mihemedê Celalî biryar dide ku ji Bayîzdê here Farqînê. Ew bi xwe li wê derê dimire; lê hinek endamên malbatê pê re naçin hinek jî diçin û vedigerin:

“Ji ber ku av û hewaya Farqînê li wan nehatiye nexweş ketine gelek miriyên wan çêbûne; gelek zarokên wî li Farqîn mirine û navê yekî Fehîm bûye. Navê yekî

jî Mehsûm bûye û li wir miriye. Nizamedînê kurê wî û Hebîbe ya qîza wî fetilîne Bayîzdê. Jina wî ya Şekir jî fetiliye. Kurê wî Nizamedîn, qîza wî Hebîbe Xanim û jina wî Şekir li wir nemane, zivirîne Bayîzdê û ne li Farqînê lêbelê li Bayîzdê mirine. Nizamedîn 16 - 17 berî niha li Bayîzdê miriye."

Di heyama mirina wî de kesên ku cinyazê wî şûştine rastî morên tarîqatê yên li ser pîlê wî yê rastê hatine. Agehiyên malbatê jî piştrast dikin ku Mela Mihemedê Celalî ne tenê alimek bûye; herwiha şêxê tarîqatê jî bûye:

"Wexta ku Mela Mihemed dimire, xeberê didine merivekî alim ê emîn ku were cinazê wî bişo û hilde. Ev alim feqîhên xwe dişîne ku Melayî bişon û hildin. Wexta ku feqîh vegeriyane alim dipirse: "We şûşt û hilda?" Feqî dibêjin: "Erê." Dîsa pirsîye: "We ew şêx çawa dît?" Gotine: "Welleh, li ser pişta wî pênc heb morên terîqatê hebûne. Alimî gotiye: Wî, kul kete mala min! Min çima bi xwe ew neşûşt û teslîmî we kir?" Zemanekî malbatê gotiye ku ew dê herin, tirba wî bibînin; ha sibê herin, ha dusibe herin; lê heta niha hê jî kesek neçûye. Li gorî gotina gotiyan ku xeber dane binemala wî ya li Bayîzdê tirba Mela Mihemedê Celalî li gundê Heştder yan jî Heştan a Farqînê ye.

10. Kurê wî yê Mihemed Sidîq û berdewamkirina kevneşopiya medreseyan:

Di nava endamên malbata wî ya li Bayîzdê de tenê kurê wî yê Mihemed Sidîq dixwîne. Ew jî wekî bavê xwe hem dûrî serhildanên gel disekine hem jî dûrî wezîfeyên fermî yên dewletê.

"Wexta ku Mela Mihemedê Celalî çûye Farqînê kurê wî yê Mihemed Sidîq pê re neçûye; ew li Bayîzdê maye. Wê çaxê Mihemed Sidîq xort û zewicî bûye. Navê jina Mihemed Sidîq Têlî bûye û qîza Hecî Memduh e. Xêncî Bayîzdê Mihemed Sidîq li Şêxulî, Kotîz, Îdir û Elemiloyê maye. Derbasî Îranê bûye û dîsa vegeriyaye Bayîzdê. Wî li Îdir û Elemiloyê feqî dane xwendinê."

11. Piştî Mela Mihemed Sidîq xebatên ji bo naskirina Mela Mihemedê Celalî:

Piştî Mela Mihemed Sidîq, kevneşopiya ilmî ya malbatê radiweste. Hecî Brahîmê kurê Mela Mihemed Sidîq tenê lîse qedandiye; lê wekî nevîçirkê mirovekî alim û dîndar li pey şopa bav û kalên xwe ketiye. Derfetên wî çênebûne ku here Amedê û merzelê kalikê xwe bibîne; lêbelê him dil bijandiye ku here hem jî eqrebayên xwe teşwîq kirine ku herin, tirba kalikê xwe bibînin:

"Nav û nîşanên Mela Mihemedê Celalî li her dera dinê hebûne; naskirî bûye. Şecereyeke malbatê li cem Şerefedîn Eryilmaz e. Şerefedîn hinek xebat li ser kalikê xwe kirine û ji malbatê re gotiye: 'Herin tirba wî bibînin.' Lê mixabin heta niha ji malbatê kesek neçûye û merzelê wî nedîtiye."

12. Berhem û bermaye:

Min li ba malbatê Quraneke gelekî bedew dît ku malbatê digot ew aydî Mela Mihemed bûye; lêbelê derfet çênebû ku berhemên wî yên heyî bibînim:

"Kitêbên Mela Mihemed li mala kurê wî yê Nizamedîn bûne. Ew niha li cem Ferîd in. Dibe ku zemanê Îsmet Înonu ji tirsan hinek kitêbên wî hatibin şewitandin jî; lêbelê Qurana wî gihiştiye roja îroyîn. Ev Quran, di afirê dewêr de, li tewleyan hatiye veşartin. Wî çaxî Quran di tewleyan de li binê erdê vedişartin û giha li ser didane heywanan. Hinek hemayîlên wî hene ku li cem Hesen in. Malbat nizane bê ka ev hemayîl yên wî bi xwe ne, yan jî hinekan jê re nivîsîne. Du heb pirtûkên wî hebûne; navê yekê "Heyat'ul-Heywan e". Pirtûkeke wî ya din jî hebûye. Ew her du jî li cem Hesen in."

فرست رۆژبەیانی

هێلموت فۆن مۆلتکە کوردستان دەدۆزێتەوە

ABSTRACT

Pherset Rosbeiani[1]

Helmuth von Moltke discovers Kurdistan

The celebrated General Field Marshall Helmuth von Moltke was a captain in service of the Ottoman Sultan from 1835 to 1839. As the captain he was responsible for reorganization of the Ottoman army and he also took part in the fights against the Kurds in the east of the Ottoman Empire. In addition to the regular reports to his superiors in the General Staff in Berlin and the Prussian embassy in Constantinople he wrote a large number of letters to relatives and friends. The letters appeared in Berlin and were entitled „Unter dem Halbmond".

This paper examines the circumstances in which these letters emerged and addresses questions about other correspondences of this kind which have not been published so far. The paper also examines deviations emerging from the content which manifest themselves in comparison with their official reports. Moltke was neither an orientalist nor a Kurdolog, but he described the issues as an attentive researcher with much sympathy for the Kurds who took part in the bloody campaigns. As one of the first in his time, he drew a large realistic picture of Kurdistan. A piece of land and people, which had a very unclear image in Europe at that time.

(1)

نووسین و لیکولینەوە لە بارەی کورد و کوردستان بەزمانی ئەلمانی لەو ولاتانەی کە بە ئەلمانی دەئاخڤن (Rosbeiani:2012:12) ترادیسیۆنێکی زۆر کۆنی هەیەولەمێژە ،

ئەو بەرهەمانە تا ئیستا زۆربەیان لەزمانی یەکەمەوە نەکراون بەکوردی و لێکۆلینەوەش لەم تێکستانە بەشێوەیێکی ئەکادیمی نەبووەو بگرە لەبواری مێژوونوسیدا هیچ مێژوونوسێکی کورد تا ئێستا ڕەخنەی لەو سەرچاوانە نەگرتووە ، بەتایبەتی ئەگەر سەرچاوەکە نووسینی ڕۆژهەلاتناسێك بێت ، خۆ ئەگەر هی کوردناسێك بێت ئەوە وەك تێکستێکی پیرۆز مامەلەی لەگەڵدا کردوە. بۆ تێگەیشتن لەو تێکستانە دەبێت لەژیانی ئەوکەسانە بکۆلینەوە کە ئەو تێکستانەیان نووسیوە هەروها تێگەیشتن لە سەردەمی نووسینی ئەو تێکستانە وبۆچی باسی کوردیان کردووەو لەچ کۆنتێکستێکدا ئەوکارەیان کردووە، ئایا ئەو

[1] Pherset Rosbeiani is a lecturer at the University of Salahaddin (Erbil): rosbeiani@yahoo.de

کەسەی لەسەر کوردو کوردستانی نووسیوە خۆی لەوێ بووە یان هەر تەنها زادەی خەیالی و دووتوی کتێب بووە؟

لێرە دا لە بارەی بەرهەمەکانی هیلموت فون مولتکەدا لەسەر کورد ئێمە هەول دەدەین ئەوە روون بکەینەوە کە زروفی نووسینی ئەو تێکستانەی لەسەر کورد چی بووەو بۆچی نوسینی و ئایا بەرهەمی تری هەبووە لەسەر کورد؟ ئایا مۆلتکە کوردناس بووە یا رۆژهەلاتناس ، بەرهەمەکانی چ بایەخێکیان هەیە بۆ مێژووی کورد؟

هێلموت فون مۆلتکە ١٨٠٠-١٨٩١مارشالی سوپای ئەلمانی سەردەمی مەملەکەتی پرۆیسیا دوایش ئەلمانیای قەیسەری کەسایەتیێکی دیاری مێژووی ئەلمانیایە، یەکێك بووە لە دامەزرێنەرانی ئەلمانیای قەیسەری لەگەل ئۆتۆ فۆن بیسمارك و ئالبرێشت فۆن رۆن.

مۆلتکەخۆی بەرەچەلەك ئەلمان بوو ماوەیێك لە دانیمارك ژیاوەو هاولاتی ئەوێ بووەو لەوێ قوتابخانەی سەربازی خوێندووە و دوایی هاتووە بۆ ولاتی پرۆیسیا لەوی خوێندنی تەواو کردووەو زۆر بلیمەت بووە لەبواری نەخشەی تۆپۆگرافی و لایەنی ستراتیجی سوپایی کە سەرنجی گێنێزالەکانی سوپای بۆ لای خۆی راکیشا، دوای نووسینی بابەتێکی سەربازی لەبارەی هێزی دەریایی دانیمارکەوە ، وەزیری جەنگی پرۆیسی نامەیێك بۆ مەلیکی پرۆیسیا فریدریشی سێهەم دەنێرێت و داوادەکات کە پلەی بەرزبکرێتەوە و ئیجازە بدرێت بۆ دیراسەکردنی لایەنی ستراتیجی چەند ولاتێك ئەوە بوو چوو بۆ برێسلاو (پۆلۆنیای ئێستا)، ڤییەنا و دوایی رۆمانیا و گەیشتە ئیستانبول (Arndt:2008:405).

دوای گەیشتنی بە ئیسانبول چاوی بە خوسرەو پاشا سەرعەسکەری سوپا و وەزیری جەنگ دەکەوێت ودواییش سولتانی عوسمانی، سولتان محمودی دووەم و خوسرەو پاشا زۆر سەرسامی سوپای پرۆیسیا بوون چونکە پێشترکتێبی گێنێرالی فەرەنسی (Arndt:2008:34)یان لەبارەی سوپای دی کارامانی پرۆیسیەوە خوێندبۆوە.

لەگەل هاتنی سولتان محمودی دووەم (١٧٨٥-١٨٣٩) بۆ سەر دەستەلات لە ١٨٠٨، دەولەتی عوسمانی گرفتی زۆری هەبوو، پێشتر لە ١٧٩٨ کە ناپۆلیون میسری داگیرکرد و دوایی بەشێك لەسوریا و شورشی سەربەخۆیی یونان ١٨٢١و میلەتانی تری بەلکان .داگیرکردنی ناوچەی بێسئارابیان و دۆناو لەرۆمانیا تا ئەدێرنە هاتن نزیك ئیستانبوول تەنانەت سولتان خوی ئامادەکردبوو بۆ راکردن بو ئەنادۆل ئەوەبوو کە رێکەوتنی ئەدریانۆپیل ١٨٢٩بەیارمەتی پرۆیسیا تاجی سولتانی پاراست.

(Arndt: 2008:9)

جگە لەوە لەناوبردنی یەنیچەریەکان لە لە ١٨٢٦ و کوشتنی هەزارەها لێیان وایکرد کە سوپای دەولەتی عوسمانی زۆر بێهێزبێت و سولتان زیاتر موچیر بێت لەسەر ریفۆرمی سەربازی بەیارمەتی ولاتانی ئەوروپی بەتایبەتی پرۆیسیا.دەولەتی عوسمانی لە ئەورپا و زۆر خاکی لەدەست دا و لە بەشەکانی تری دا مەترسیێکی تر سەری هەلدابوو ئەویش محمد علی پاشای میسر بوو کە دەستی بەسەر میسروسوریا و حیجاز و مەکەومەدینەدا گرتبوو و لە سالی ١٨١١ تا ١٨٣٩ مەترسیێکی هەقیقی بوو لەسەر وجودی دەولەتی عوسمانی ئەگەر سوپای روسیا ویارمەتی زلهێزەکانی تر نەبوایە بۆ جاری دووهەم لە ١٨٣٣ ئیستانبول دەگیرا(Arndt: 2008:25)

باردۆخی کوردستان لەوکاتەدا میرەکانی کورد نیمچە سەربەخۆ بوون بەلام سیاسەتی نوێی سولتان مەحمود ئەوە بوو دەیویست مەرکەزیتێکی بەهێز هەبێت و چیتر ئەو میرنشینانە وا سەربەست نەبن بەتاییەتی کە سوپای میسر لێیان نزیك دەبووەو مەترسی ئەوە هەبوو کەیارمەتی یەکتر بدەن. ((جویده2013:: 165

بەگشتی هەڵوێستی زلهێزە کان وابوو ، پرۆیسیا پەیوەندیێکی کۆنی هەبوو لە گەل دەولەتی عوسمانی و یارمەتی سەربازی و سیاسی دابوو بۆ نمونە رێکەوتنی ئەدریانۆپل بەلام سیاسەتی پرۆیسیا تەنها لەناو ئەورۆپا بوو نەدەیویست نە دەشیتوانی وەك زلهێزەکان دەوری هەبێت لە ڕۆژ هەلات چونکە تا ئەوکاتە .هێزی دەریایی نەبوو

نەمسا لایەنگری پادیشاهی دەکرد دژی محمد علی پاشای میسر، هەروەها نەیدەویست دوای ناپلیون .١٨١٥ئەو سیستێمەی کەبەلانسی هێزی ڕاگرتبوو لەنێوان زلهێزەکان تێك بچێت

ئینگلتێرا دژی محمد علی پاشای میسر بوو چونکە دەریای سوور رێگای هیندە داگیری کردبوو و خەریك بوو رێگای مسیۆپتامیاش داگیربکات. هەر لەبەر ئەوە خەریکی بەهێزکردنی پەیوەندی بوو .لەگەل دەولەتی عوسمانیدا

فەرەنسا هەرچەندە لایەنگری سوپای محمد علی دەکرد بەلام راوێژکاریشی هەبوو لەسوپای عوسمانیدا (Arndt:2008:33) .وچاوی بریبووە سوریاو میسر و بە ناوچەی نفووزی خوی دەزانی

کاری مولتکە دەچێتە خانەی پەیوەندیەکانی سەربازی نێوان مەملەکەتی پرۆیسی و دوایی ئەڵمانیای قەیسەری کە

بنەماڵەی هوهنزۆلان حوکمیان کرد تا ساڵانی ١٩١٨، ئەم پەیوەندیە مێژوێکی زۆر کۆنی هەیە کەبۆ سەردەمی سولتان موستەفای سێهەم (١٧٤٠-١٧٨٦) و پەیوەندی لەگەل فریدریشی گەورە (١٧٥٧-١٧٨٦) دەگەڕێتەوە کاتێك کە سولتانی عوسمانی داوای لە مەلیکی پرۆیسی کردووە کە یارمەتی بدات بە .نوێکردنەوەو ریفۆرمی سەربازی

ئەم پەیوەندیە بەردەوام بوو تاجەنگی جیهانی یەکەم ، ئەلمانیا و پێشتریش پرۆیسیا هەشت شاندی سەربازی ناردووە بۆ یارمەتی دانی سوپای عوسمانی ، ئەوشاندانە بۆ ریفۆرمی سەربازی و (Wallach: 1976:15) .سەرکوتکردنەوەی نەیارانی سولتانی عوسمانی بوو

مێژووی پەیوەندی سەربازی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و ئەلمانیای قەیسەری بایەخێکی تایبەتی هەیە بۆ مێژووی کورد چونکە زرۆربەی ئەو ئەفسەرانە لەراپۆرت و نەخشەکانیان لە هێرش و پلانە سەربازیەکانیاندا باسیان لەکورد وژمارە و جۆری چەکی میرانی کوردیان کردووە، ئە راپۆرتانەی کە مۆلتکەو میولباخ بۆ سەروی خۆیان دەنووسی زۆرگرنگ و بایەخدارن بۆ لێکۆلینەوە لە مێژووی کورد لەوسەردەمەدا. مۆلتکە جگە لەوەی کە سەربازێکی سەرکەوتوو بوو وەك نوسەرێکیش زۆر سەرکەوتوو بوو وناودار بوو بەرهەمەکانی لە بواری سەربازی کە ڕاپۆرت و نەخشەی توپۆگرافی و نەخشەی سەربازین ،بوونی موستەشاری سەربازی پرۆیسی و کارکردنیان لەعوسمانیدا وا بەئاسانی نەبوو چونکە هەموو زلهێزەکان دژی ئەوەبوون کە نە پرۆیسیا نە یەکێکی تر موستەشار بنێرێت سولتانیش پێی خۆش نەبوو کە موستەشاری رووسی یا فەرەنسی یا نەمسایی هەبێت تەنها موستەشاری پرویسی دەویست، سەرەتا نەمسا و فەرەنسا و ئینگلتەرا و رووسیا دژی دامەزراندنی مۆلتکەبوون بەلام دوایی بەیارمەتی

رووسیا ئەوکارە کرا چونکە روسیا پەیوەندی خزمایەتی لەگەل فریدریشی سێهەمدا هەبوو ، مۆلتکە لەوێ مایەوە سێ مانگی بۆ درێژ کرایەو و دوایی شەش مانگی دی تا شاندی دووەم هاتن سالی ١٨٣٧

.(Wagner: 1893:93)

شاندی دووەم لەسەر داواکاری سولتانی عوسمانی بوو هەر چەندە دیسان نەمسا رازی نەبوو بەلام بەوە رازی کرا کە ئەفسەری سوپای عوسمانی بنێرن بۆ ڤییەنا و لەوێ مەشقیان پێبکرێت، لە کۆتایی مانگی (٨) ی ساڵی (١٨٣٧) فریدریش لیۆپۆڵد فیشەر کە (پسپۆر بوو لە سوپای پیادە) لەگەڵ کارل فرایهیر فۆن فینکە کە هاوپتمان بوو ئەندازیاری سوپایی و هاینریش فۆن میلباخ گەیشتنە ئیستانبوول . ئەفسەرەکانی پرۆیسی پایەو پلەیان لەهەردوو ولاتدا وەك خوی مایەوەو موچەشیان لەهەردوو ولات وەردەگرتهەروەها بۆیان نەبوو بەهیچ شێوەیێك خۆیان لەسیاسەتدا هەلقورتێنن ، بۆنمونە ململانێی نێوان دەولەتی عوسمانی و پاشای میسر، دەبوایە نمونەی کەسانی لەخۆ بردوو وسەرراست و بەئەمەگ بن

،(Moltke:1892:143) .

یەکەم کاری مولتکە بۆ سەرعەسکەری سوپای دەولەتی عوسمانی، بریتی بوو لە بیرخەرەوەیێك بەناونیشانی (دەروازێێك بۆ پاسەوانی نیشتیمانی پرۆیسی لەتورکیا) کەبریتی بوو لە دامەزراندن و بەسیتێم کردنی پاسەوانی نیشتیمانی و دانانی نەخشەی توبوگرافی بۆ ئیستاتبول و دەوروبەری و ناوچەی هەروەها چوو بۆ ناوچەی دەردەنێل بۆ قاییمکردنی شێوازو (40 : 2008 :Arndt) .بۆسپورۆس چونیەتی بەرگری کردن لێی.

دوایی چوو بۆ ئاسیای بچوك وبەشی ئەوروپی تورکیاو رۆملی و دەریای ڕەش و بولگاریاودۆبۆرچا، مۆلتکە زۆر بیرخەرەوەو کاری تۆبۆگرافی کرد ئەو کارانەی چەند کەس تێی گەیشت چەند پەیڕەوکرا چەند کەلکی هەبوو؟ بێگومان وەك هێلموت ئارێندت دەلی کەلکی هەبوو بەلام ئەگەر بۆ عوسمانیەکانیش (Arndt: 2008:42) .نەبێت بۆ نووسەری بابەتەکە کەلکیان هەبوو واتە مۆلتکە

یەکێك لە ئەرکەکانی مۆڵتکە ئەوەبوو کە ناو بە ناو ڕاپۆرتێك بنووسێت بۆ خەسرەو پاشا و گراف کوینگسمارك کە نێردراوی مەملەکەتی پرۆیسیا بوون لە ئیستەنبۆڵ , دەسنووسی ڕاپۆرتەکان پێش ئەوەی بینێرن بۆ کونسوڵی پرۆیسی لە ئیستەنبۆڵ ڕەشنووسی ڕاپۆرتەکەی دەنارد بۆ فینکە لەگەڵ ئەودا باسی لە ئاستەنگ وگرفتەکانی خۆی دەکرد و کە دەهاتنە ڕێی لە کاتی کاردا

(Moltke: 1892:143)

سوپای عوسمانی لەو سەردەمەدا زۆر شپرزە بوو ئەمە ڕای ئەفسەرە پرۆیسیەکان بوو بە تایبەتی مۆڵتکە دەیگوت

سوپایەکە لە شێوەی سوپاکانی ئەوروپا سەربازەکانی چاکەتی رووسی و سیستەمی فەرەنسی و چەکی بەلجیکی و کلاوی تورکی و زینی هەنگاری و شمشێری ئینگلیزیان هەیە ،مەشقپێکەریان لە هەموو دونیاوە بۆ هاتووە

(Wallach:1976:26)

سالی ١٨٣٨ مۆلتکە مویلباخ هەردوو ئەفسەری پرۆیسی فەرمانیان وەرگرت کە بچن بگەن بە سوپای تۆرۆس کە مەلبەندی سەرەکیان لە دیاربەکر بوو، حافز پاشا داوای لێکردن کە ڕێگاو باری ستراتیژی بۆ ناو سوریا شی بکەنەوەو زانیاری کۆبکەنەوە، چیاکانی تۆرۆس و ڕێگاکانی تاقی بکەنەوە ئیتر مۆلتکە دەکەوێتەناو شەری کوردان و کوردستان دەدۆزێتەوە.

لە ڕێگای سامسۆن و سیڤاس مۆلتکە گەیشتە مالاتیا کە دەسپێکی هێرشی تورکان (بۆ سەر میسریەکان) دەبوایە لەویوە بێت ، لە ١٨٣٨/٣/٢٨ دوای ٦٥ کاتژمێر بەسواری ئەسپ مۆلتکە گەیشتە ماراش وبە بێهسنێ تا ئایدیەمان بەجادەیێکی چاکدا رۆیشت ودوایی بەو شۆێنانەدا تێپەڕی کە ڕێگای تیا نەبوو لەسەرچاوەی فورات کە لە بەرزایی چیاکانەوە هەڵدەقولا، لێکۆلینەوەی لە ڕێڕەوی فورات بۆلای خوارە وە تا ناوچەی بیرەچك کرد، هەروەها هەموو ئەوشوێنانەی دیاری کرد کە بواری پەرینەوەی تێدا هەبوو

(Arndt:2008:43)

، لە ٨ ی ئەپریل گەیشتەوە دیاربەکر کە مەڵبەندی سەرەکی سوپای تۆرۆس بوو لە سەر دیجلە دوای ئەوە بەروباری دیجلەدا شۆڕبووەوە تا موسل

(علی: 2013:)

و لەوێ وە چوو بۆ ناوچەی شەنگال و سەحرای میسۆپاتامیا وگەڕاوە بۆ لای حافزپاشا ئەمجارەیان بۆ لەناوبردنی دوا ڕاپەرینی کوردان دەبوایە حافز پاشا لەسەرەتای مانگی مایس سێ هەزاروو پێنجسەد کەس دژی سەعید بەگ کۆبکاتەوە، بۆ کۆکردنەوەی زانیاری مۆلتکە دەبوایە لەگەل چەند کەسێکی کەم بچێتە نزیك قەلای سعید بەگ کەوەك هێلانەی باز بوو، دەبوایە وینەیێکی بۆ بکێشێت ودوای چەند ڕۆژێك قەلاکەگیراو تێکدراو سعید بەگ خۆی دابەدەستەوە.

(Arndt:2008:43).

دوای ئەوە مولتکە کاری ئەوە بوو لە هەموو شەڕەکانی سوپای تۆرۆسدا بەشدار بێت بەتایبەتی تا ١٨٣٩ هەموو هێرشەکانی دژی میرە کوردە کان بوو ، لە شەری ناوچەی چیاکانی کارپون ولەهەموو هێرشەکان دژی کورد بەشداربووەو راپۆرت ونامەو نەخشەی لەبارەیانەوە کێشاوە و کاری مولتکە بووە کە رێگای کورت و ستراتیژی بدۆزێتەوە بۆ گەیاندنی ئازوقەو سەرباز بۆ سوپای تاورۆس بۆ نمونە ١٥٠٠ کم ڕۆیشت تا ڕێگا بۆ حاجی عەلی پاشا بدۆزێتەوە تا لە قونیا تا بگەن بە سوپای تۆرۆس.

سوپای تۆرۆس نیوەی لەکورد پێکهاتبوو و زۆر میری کورد کە میرنشینیان داگیر دەکرا داوایان دەکرد کە ببن بە لایەنگر و ڕەعیەت لە دەولەتی عوسمانیدا و زۆرجاریش قبول دەکران و دەبوونە بەشێك لەسوپای عوسمانی و هێرشیان دەبردە سەر میرەکانی تر ، بۆ نمونە فەدیهان بێ ی.

(Arndt:2008:44)

لەسەرەتای ساڵ ١٨٣٨ سوپای عوسمانی لە ژێر سەرکردایەتی (کورد محمد بێ ی) لە دژی سەعید بێك کە میرێکی کورد بوو قەڵای سەعید بەگ (سەعید قەڵاسی) گرتیان و خاپوریان کرد و سەعید بێك لەو شەڕەدا خۆیدا بە دەستەوە , مۆڵتکە لەو شەڕە بەشداری کرد وەك ئەفسەرێکی تۆپخانەی سوپا , لەم شەڕەدا (فەدیهان بێ ی) کەمیرێکی کورد بوو یارمەتی سوپای عوسمانی دەدا بۆ گرتنی قەلای میرێکی

تری کورد، بەشداری کردنی ئەم میرە کوردە لە دژی میرێکی تری کارێك بوو کە مۆلتکە لێی تێنەدەگەیشت

مولتکە وەك لە نووسینەکانی دەردەکەوێت , زۆر بە وریاییەوە ئاگاداری بار و گوزەرانی کوردەکانبووە و زۆر جار بەزەیی بە بارودۆخی ئەواندا هاتۆتەوە , ئەو کەسێك بووە کە هیچ کات بێ بەزەییانەی سەیری ئازارەکانی کوردەکانی نەکردووە) .

چەند نموونەیێك لە شێوازی باسکردنی هێرشەکانی سوپای عوسمانی بۆ سەر کوردستان، یەکەم رووداو کە مۆڵتکە بەشداری تێدا کرد , ڕاپەڕینی (سەعید بێك) بوو لە ساڵی (١٨٣٨) کاتێك کە سەعید بێك لەگەڵ (٢٠٠) کەسدا لە قەڵاکەی خۆی گەمارۆ درابوو مۆڵتکە دەنووسێت

لە پێنجەم شەوی گەمارۆدانەکەدا چوم بۆ نزیك قەڵاکەی کوردەکان , کە ڕەشید پاشا پێشتردەستی) بەسەرداگرتبوو .... ڕەشید پاشا تۆپەکانی لەسەر پشتی ووشتر هەڵگرتبوو , هەروەها لە ڕێگای رووباری دیجلەوە گواستبویەوە , کە بۆ ماوەی (٤٠) شەو لە دوورەوە گەمارۆی قەڵاکەی دابوو , لە کۆتاییدا (فەدیهان بەگ) خۆی دا بە دەستەوە و داوای کرد کە ببێت بە رەعیەتی دەوڵەتی عوسمانی و لەگەڵ پیاوەکانی بەشداری کرد لە هێرش بردنە سەر میرە کوردەکان (سەعید بێك) , وەك پاداشتێك پلەی (میرئالایی) بێ بەخشرا لە فرقەیەکی سوپای عوسمانی , دەبوایە ئەو سوپایە خۆی دروستی بکات , فەدیهان بێ ی و ژمارەیێکی زۆر لە پیاوەکانی ئیستا وا بەشداری دەکات لەگرتنەوە و هێرش کردنە سەر سعیدبەگ، سوپای کوردەکان لە نیشانە شکاندا زۆر کارامەبوون هەر چەندە چەکەکانیان زۆر کۆن بوو , ئەمان بە ڕۆژ لە ژێر تاشە بەردەکان خۆیان مەڵاس دەدا , بە شەو هێرشیا دەبرد و خۆیان لە هەموو شوێنێك دەشاردەوە و سەری هەر دوژمنێکیان بدیتایە یەکسەر تەقەیان لێ دەکرد ..... ئەم قەڵایە تۆپی نەبوو بەڵام چەکی ڤال بوشە کە چەکێکی کۆنی ئینگلیزی بوو (کە پێیان دەگوت (موسکێتە) لایان بوو کە زۆر کاریگەر بوو

کاری مۆڵتکە لەم شەڕەدا ئەوە بوو کە تۆپەکان و چەکەکانی لە شوێنی تایبەت دابێ بۆ ئەوەی دوور بن لە چەکی موسکێتی کوردەکان , لە باسی شەڕ لەگەڵ کوردەکان مۆڵتکە دەڵێ

(دوژمن زۆر نەفەس درێژ بوو , شەڕێکی باشیان دەکرد , کاتێك ئێمە تۆپەکانمان ئاراستە دەکردن و شوێنی مەبەستمان نەدەپێکا , ئەوان هاوارێکی دڵخۆشیان لێ بەرز دەبویەوە ,بەڵام کاتێك (ئامانجەکانمان دەپێکا , ئەوان بە چەکەکانیان وەڵامیان دەدایەوە

. (Moltke:2008:286)

لەم شەڕەدا تورکەکان تا (٩ - ٥ - ١٨٣٨) هیچیان بۆ نەکرا بە بۆردومان کردنی قەڵاکەی سەعید بێگ , مۆلتکە ویستی میتۆدی سەدەکانی ناوەڕاست لە ڕوخاندنی دیواری قەڵاکەدا تاقی بکاتەوە , چەند کەسێکی نارد بۆ ژێر دیواری قەڵاکە , کە خۆیان بە قەڵغانێکی دارین پاراست بوو , کۆنێکیان لە دیواری قەڵاکە دروست کرد و پڕیان کرد لە باروت , کە دەبوایە دواتر بیتەقێننەوە , کاتێك ئەوان خەریکی ئەم کارە بوون , ئەو کوردانەی کە یارمەتی سوپای دەوڵەتی عوسمانیان دەدا , بەردەوام تەقەیان لە قەڵاکە دەکرد , ئەم میتۆدەی کە مۆڵتکە بەکاریهێنا زۆر کاریگەری هەبوو , توانیان دیواری قەڵاکە بڕوخێنن , کوردەکان کە سەیریان کرد و زانیان چیتر ناتوانن بەرگری بکەن ,ئەوە بوو خۆیان دا بە دەستەوە لە (١٢ - ٥ - ١٨٣٨) .

**پاشا پێشوازی لە دوژمنەکەی کرد لە ناو ڕەشماڵێکی گەورەدا , سەعید بێك کە میری قەڵاکە بوو)
خۆی بەدەستەوەدا , داوای بەزەیی نەکرد , بەڵکو داوای کرد ببێت بە ڕەعیەتی دەوڵەتی عوسمانی ,
سەعید بێك پیاوێکی باڵابەرز و ڕێك و پێك و جوان بوو , چاوە بچوکەکانی لە کاتی کۆبونەوەدا
(دەدرەوشانەوە , لە کاتێکدا دەم و چاوی زۆر ئارام بوو**

دوای ڕێکەوتن سەعید بێك و ئەوانەی ئەسیر بوون نەکوژران بەلکوو ڕەوانەی ئیستانبۆڵ کران

بۆ تێگەیشتن لە پەیوەندی نێوان کورد و تورك کە چۆن بووە , مۆڵتکە باس لە , (Moltke:2008:293)
ڕووداوێك دەکات لە کۆتایی نامەکەیدا دەڵێت

**(لە ژێر دەرگای کۆشکەکەدا کوردێك بەرانبەرم هات , کە براکەی بە بریندارى بە کۆڵیەوە بوو ,
بریندارەکە گوللەیەك بەر قاچی کەوتبوو , بە چاوی بە فرمێسکەوە داوای یارمەتی لێم کرد بۆ برا
بریندارەکەی , چونکە ماوەی (٧) ڕۆژ دەبوو براکەی بەم ئازارە دەتلایەوە , منیش داوای دکتۆری
سوپام کرد کە دکتۆرەکە تورك بوو , کە هات ووتی ئەمە کوردە , چەند جارێك ئەوەی دووبارە کردەوە
کە ئەمە کوردە , بە دەنگێکی بەرز هاواری دەکرد , وەك ئەوە بوو کە پێم بڵێت بۆ تێناگەی کە داوای
(Moltke:2008:295) (شتێکی وا سەیر لە من دەکەیت**

.دوای داگیر کردنی قەڵاکەی کوردەکان , حافز پاشا نامەیەکی سوپاسگوزاری بۆ مۆڵتکە نارد

(2)

مولتکە ساڵانێك لە تورکیا بوو بێگومان زۆر کەڵکی لێ بینی ،چونکە بە ئەکتیفی بەشداری لە شەڕەکانی
دەوڵەتی عوسمانی و هەروەها زۆر لایەنی تۆپۆگرافی شارەزا بوو لەوێ , زۆر لە تیۆری یە
سەربازیەکانی لەوێدا تاقیکردەوە ئەمانە سەرەتای ئەوەبوون کە دوایی وەك جەنەراڵێکی ناودار لە سوپای
پڕۆیسی ڕۆڵی هەبێت , لە لایەکی ترەوە مۆڵتکە وەك نووسەرێکی ناودار لە هەموو مەملەکەتەکانی
ئەڵمانیا ناوی دەرکرد ئەوە بوو لە ساڵی ١٨٤١ کتێبێکی چاپ کرد بە ناونیشانی (چەند نامەیەك لە
تورکیاوە) کە بریتی بوون لەو نامانەی کە بۆ خێزان و هاوڕێکانی ناردبوونی ،

کارڵ ڕیتەر مامۆستای خوی، ئەم کتێبەی ئامادەکرد بۆ چاپ وبلاوی کردەوە .(Kolbe:1991:1)

لەم کتێبەدا دەردەکەوێت کە مۆڵتکە نووسەرێکی زۆر بەتوانا و بە شێوازێکی ئەدەبی زۆر بەرز ئەو
نامانەی نووسی بوو , هەروەها بلیمەتی ئەو لە بواری سەربازی و بیرکردنەوەکانی دەربارەی دەوڵەتی
عوسمانی کە بەهایەکی زۆر بەرزی هەبوو لە لای خەڵکی

پسپۆڕ

نامەکانی مۆلتکە لە ڕاستیدا هەمووی نامە نەبوون بەلکو هەندێکیان ڕاپۆرتی سەربازین بەواتایێکی دی
ئەوکتێبەی کە نامەکانی مۆلتکەی لەخۆ گرتووە بریتیە لە هەڵبژاردەیێك لە لەئەرشیفێکی زۆر گەورەتر،
ئەوەی ئێمە لەبەر دەستمانە تەنها ئەوەیەکە لەدەولەتی پڕۆیسی دا ئیزن دراوە چاپ بکرێت ئەگینا و ئەم
تێکستانە وەك نهێنی سەربازی سەیر کراوە و لەلایێکی ترەوە مۆلتکە لەیەکێك لەنامەکانی کۆتاییدا
(١٨٣٩/٧/١٢)دەنووسێت ؛

(من لەم نامانەدا ،کەخۆشت دەزانی بۆچی، هیچ باسی کاری خۆمم بۆت نەکردووە)

بێگومان نە باسی کاری خۆی نەباسی ئەوئەفسەرانەی لەتورکیا لە گەلی بوون لەنامەکانیدا بەدەگمەن ناویان دێت کەواتە نامەکانی مۆلتکە هەر ئەوەندەنین و هەموشیان لەسەر کورد نین.
(Wagner:1893:1)

مۆلتکە ئەرشیفێکی زۆر مەزنی لەنامەو سکێچ و نەخشەو نەخشەی توپوگرافی و کتێب و مەقالە و وێنەی جێ هیشتووە کە بەشێکیان مێژووی کورد لەخۆ دەگرێت و پێویستیان بە وەرگێران و لێکولینەوەی زانستیە. نامەکان بۆ دایك وباوك هاوسەرو ئەندامانی خێزانی نووسیوە، بەشێکیشیان بۆ ئەو ئەفسەرانەی کەلە سوپای دەولەتی عوسمانیدا لەکەلی بوون ناردووە، بۆ نمونە بۆ فینکە و فیشەر، هەروەها نامەکانی بۆ گراف کۆنگسمارك نێردراوی پرۆیسی لەدەولەتی عوسمانیدا زۆربەی ئەونامانە بەکاملی بلاونەکردۆتەوە واتە زۆربەی دەسکاری کراون قرتێنراون لەبەر نهێنی و بایەخی سیاسی نامەکان کە نەدەبوو هەموویان وەك خۆیان بلاوی بکاتەوە، هەمان شت ئەونامانەی کەبۆ وەزارەتی جەنگی پرۆیسی و جەنەرالەکان بۆ نمونە نامەکانی بۆ گێنێرال کراوزینیك وەزیری جەنگ زۆری بلاو نەکراوەتەوە، هەروەها لەوە دەچێت کە لەکتێبەکەیدا وەسفی ئیستامبول و دیتنی سولتانی عوسمانی و بەتایبەتی بۆ خوینەری نووسیبێت.

کەنامە ئۆرگینالەکانی مۆلتکە بە کتێبەکەکەی بەراورد بکەین دەزانین زۆر شتی لێ قرتێندراوە بەلام ئەوەندە بەکارامەیی ئەنجامدراوە کە زۆر جیاوازیێ کی وای نەبێت و زانیاری لەپر لەخوێنەر نابرێت و هەستی پێناکات بەگشتی هەر لەسەرەتاوە ئەم نامانە لەوە دەچێت مۆلتکە خەیالی لای خوێنەری خۆی بووە و ویستویەتی زانیاری تەواویان بداتێ لەبارەی ئەوسەفەرەی لەتورکیادا

(Arndt:2008:411)

خوێنەری کورد تەنها نامەکانی مۆلتکەی لەبەردەستدایە ئەویش احمد خواجە لەتورکیەوە کردوونی بەکوردی و دوای ئەویش عبدالفتاح بۆتانی هەر وەرگێرانەکەی احمد خواجە کردووە بە عەرەبی و ئەم وەرگێرانە تەنها دەقێکە کە خوینەری کورد مۆلتکەی پی دەناسێت.

(1992 بۆتانی::4)

کتێبەکەی مۆلتکە لە ٤٩ فەسل پێك هاتووە لە فەسلی ٣٠ یەوە ئیتر دێتە ئەنادۆل و باسی کورد و کوردستان نیوە ی کتێبەکەی داگیر دەکات. واتە نزیکەی ١٥٠ لاپەرەی تایبەتە بەکورد و کوردستان ، گەربەراوردی بکەین لەگەل وەرگێرانەکەی مامۆستا احمد خواجە دەبینین تەنها ٣٣ لاپەرەیە بۆیێ پێویستە سەرلەنوی بکرێت بەکوردی.

وەرگێرانەکەی احمد خواجە هەڵەی زۆری تێیدایە، لەلایێك کرۆنۆلوجی بابەتەکانی نەپاراستووە واتە مێژووی رووداوەکان وەك دەقە ئەلمانیەکە نییە، هەروها نامەکان جاری وایە کە ٣ لاپەرەن کەچی لای ئەم یەك پەرەگرافە ، ئەمە جگە لە تێنەگەیشتن لە ناوی شوێنەکان و تێکەل کردنیان هەروەها ماموستا خواجە زۆر جار لە ناونامەکان دێری بەزمانی مۆلتکەوە داناوە ..

(خواجە :2013 :310)

کاتێك کە نامەکانی مۆلتکە دەخوێنیتەو لەهیچ شوێنێکدا باس لە بەدرخان پاشا میری بۆتان ناکرێت تەنها (ناوی فەدیهان بێی) دێت کە مەبەست لە بەدرخان پاشایە، دەبێت هۆی چی بێت کە بەدرخان پاشا لای مۆلتکە وابە بایەخ و گرنگیەوە باس ناکرێت؟ ئەمە مانای ئەوە نیە کە بەدرخان و مۆلتکە یەکتریان نەدیوە ، بەڵکوو ناوی فەدیهان بێ ی زۆر نزیکە لە بەدرخان نوسینی ناوی بەدرخان تەنها هەڵەیێکی ئیملاییە، بەڵگەی تریش هەیەکە فەدیهان بێ ی کەلای احمد بۆتە وەدیع خان(خواجە320:2013)

بەلام میولباخ کە ئەویش وەك مۆلتکە موستەشار بووە و زۆرجارپێکەوە کاریان کردووە لەنوسینەکانیدا (Wagner:1893:100) (بەناوی (بەدرخان بێگ) ناوی دەهێنێت

لەوانەیە بەدرخان بەگ ئەوکاتە میرێکی بچوك بوبێت و هێشتا خۆی پێ نەگەیاندبێت چونکە مۆلتکە تا سالی ١٨٣٩ لە کوردستان بوو و دوای شەڕی نزیب (نوسێبین) کوردستان و تورکیاشی جێ هێشت ، هۆیێکی دی مۆلتکە موستەشاری حافز پاشا بووەو پێشتر بەدرخان بەگ لەگەل رشید پاشا جەنگاوەو دوای مردنی رشیدپاشا حافزپاشا کراوە بە فەرماندەی سوپای تورۆس و ئەوکاتە بەدرخان بەگ لەگەل

سوپای عوسمانی بووە تا شەری نزیب ، تەنانەت وەك باشی بوزق بووە لەگەل سوپای عوسمانی کاتێك کە هێرشەکراوەتە سەر قەلای سعید بەگیش.

((Moltke:2008:298)

و لەدوای گەڕانەوەی مۆلتکە بەدرخان بەگ بەشێکی زۆری کوردستان دەخاتە ژێر حوکمی خۆیەوە

(اسکندر:210:2008)

لیستی بەرهەمەکانی کەتایبەتن بەکورد بریاین لەنامەکانی لەنیران سالانی ١٨٣٨-١٨٣٩ و وتاری خاك وگەلی کوردان کە لەرۆژنانەی ئاوغسبۆرگە ئەلگماینە بلاویکردەوە سالی ١٨٤١ واتە دوای گەرانەوەی بۆ ئەلمانیا، جگە لەوە وتاری تریشی بلاوکردەوە کەتایبەت بوو بەرەوشی دەولەتی عرسمانی و رۆژهەلات بۆ نمونە ئەلمانیا و فەلەستین و رشید عزت وبابی عالی و تا سالی ١٨٤٤ کۆمەلێك وتاری (Moltke:1892:288f)بلاوکردەوە

، ئەمە جگە لە نەخشەو راپۆرت و دواراپۆرتی لەسەر کارکردنی لەدەولەتی عوسمانی

(Arndt:2008:39)

و وەلامدانەرەی نامەیێکی کورێکی بەدرخان پاشا لەبارەی بەشداری کردنی بەدرخان پاشا لەشەری (Niewöhner:1983:135)نزیب دا لەسالی١٨٨٦

سرووشتی باسکردنی کورد لای مۆلتکە لەسیاقی کاری سەربازیدا هاتووە واتە دەبێت ئەوە بوترێت کە مۆلتکە نە کورد ناس بووە نە ڕۆژهەلاتناس هەروەها ئەو کوردی بە ڕێکەوت دۆزیوەتەو بەمەبەست نەچووە لەسەر کوردان بنوسیت لەنامەکانیدا ، ئەمە هیچ لە میسداقیەت کەم ناکاتەوە.

کورد بۆ مۆلتکە بابەتێك نەبووە کە بەبەردەوامی لەسەری بنووسێت ئەوتەنها کەپێویست بوو باسی کوردی کردووە ئەگینا دوای سالی ١٨٤١ هیچی تر باسی کوردی نەکردووە تەنها وەلامی نامەیێکی کوری بەدرخانی داوەتەوە لە وەلامی نامەیێکی کەئایا باوکی (بەدرخان پاشا بەشداربووە لەشەڕی (Niewöhner:1983:135)).

(3)

دوای نامەکانی گرنگترین بەر هەمێك كە مۆلتكە بەمەبەست و بەدلی خوی ویستویەتی باس لەکوردان بکات وتارەکەیەتی بەناونیشانی خاك و گەلی کوردان کەلە سالی١٨٤١ بلاوی کردەوکە لەیەکێك لەرۆژنامە بەناوبانگەکانی ئەلمانیای ئەوکاتە. (Moltke:1841:121)

ئەگەر بپرسین بۆچی لەم کاتەدا ئەم وتارلەسەر کورد دەنووسێت لەوانەیە وەڵامەکەی وا ئاسان نەبێت، بەلام لەوانەیە وەلامەکە لە پەرەگرافی یەکەمدا بێت مۆلتکە وا دەست پێدەکات

دلنیانیم لە راستی ئەو هەواڵەی کە دەلێت وا دیسان ڕاپەڕینێکی نۆی لەکوردستان سەریهەڵداوە ،) ئەمە لەکاتێکدایە کە چوار زلهێزەکەی ئەوروپا دیسان بەدەست تێوەردانیان وایانکرد کە (دەولەتی تورکی) ڕێك بخەنەوە وگرفتی نەمێنێت ، ئەمە وای لە چاودێرانی ئەم تراژیدیایەی ڕۆهەڵاتە کردووە کە ئەم هەواڵەیان لاسەیر بێت .لە ڕاستیدا ئەم ڕاپەڕینە لە ئەنجامی ئەو دەستێوەردانەیە لەو ناوچەیە، لەگەل دەستپێکردنەوەی شەڕی نزیپ سوپای پادیشاە (سولتانی عوسمانی) بەحاڵ توانی سەرکەوتن بە دەست بهێنێت، بەڵام قەت میلەتی کورد نەچووە ژێر حوکمی عوسمانیەکانەوە، چیایی وا بە ئاسانی کونترۆل ناکرێن باشترە هەروازیان لێ بهێنیت،ئیستا ،لەکاتێکدا کەوا بۆمبی نەمسایی و ئینگلیزی وایانکرد کە دەستی (باب العالی) بگات بە کوردستان، ئا لەم کاتەدایەکە عوسمانیەکان وەك هەمووجار، داوای باج وسوخرە وپارە و پیاو لە کورد دەکەن، ئەمەیە وا دەکات کە زوو یا درەنگ ڕاپەڕین بەربابێت......) (Moltke:1841:121)

بە سەرنجدان لەم تێکستەی سەرەوەی مۆلتکە بۆمان دەردەکەوێت کە مۆلتکە باس لەڕاپەرینی بەدرخان پاشا دەکات لە دیسان لێرەش ناوی ناهێنێت، ئەو وتارەی لەسالی ١٨٤١ نووسیوە کە دەیانویست محمد علی پاشای میسر تەنها لەمیسر جێگیربکەن وبەهێزی چەك ودیپلۆماتی لەسوریاوتورکیاو دەریای ناوەڕاست دەری بکەن بەرامبەر بە مانەوەی حوکمی میسر لەناو بنەمالەمەیدا.

مۆلتکە دەیهەوێت وەك کەسێکی شارەزابێت بۆ ئەو زلهێزانەی کە لە کۆنگرەی لندن کۆببونەوە لەو کاتەدا و پیان بڵێت من خۆم بەشداریم لە سەرکوتکردنەی کورداندا کردووە بۆ دەولەتی عوسمانی هیچ کەس ناتوانێت خەلکی چیاکان بخاتە ژێر رکێفی خۆیەوە، پیویست ناکات چیتر دەستێوەردان لەرۆژ هەلات بکەن بۆ سەرکەتنی دەولەتی عوسمانی پێویست بەوە ناکات خۆێنی تر برژێت.

هەروەها بەنسبەت بەدرخان پاشاوە دوای دۆڕانی شەڕی نزیپ ڕاکردنی سوپای عوسمانی تەنانەت مۆلتکە دوای ئەو شەرە تورکیا جێ دەهێلێت ودە گەرێتەوە ئەلمانیا، بەدرخان پاشا ئەمە بە هەلێك دەزانێت و بەشێکی زۆری کوردستان دەخاتە ژێر حوکمی خۆیەوە لەماردینەوە تا دەریاچەی ئورومیە، هەروها میرەکانی هەکاریش هاتنەوە سەرناوچەکانی خۆیان و لەگەل بەدرخان پاشا یەکیکان گرتبوو(اسکندر:209:2008)

بەکورتی دەبێت کۆی بەرهەمەکانی مۆلتکە بدۆزرێتەوەو بکرێن بە کوردی، بەهەمەکانی پێویستی بە لێکۆلینەوەی زیاتر هەیە ئەکاتە لایەنێکی شاراوە لە مێژووی کورد ئاشکرا دەبێت، ئەو لەسەردەمێکی زۆر زووەو لەسەر کوردی نووسیوە وەك میلەتێکی جیا باسی لەکوردستان کردووە وەك خاکێکی سەربەخۆ و حوکمەکانی لەوکاتەدا لەنێوان سالانی ١٨٣٥-١٨٤١ بایەخێکی تایبەتیان هەیە چونکە دوای وی ئەوانەی لەسەر کوردیان نووسیوە زۆر جار لەگەل میلەتانی دراوسێ تێکەلیان کردووەو زانیاری زۆر هەڵەیان لەبارەی کوردەوە بلاوکردۆتەوە. (Kren:2000)

References

Helmut Arndt,(Hrsg),(2008) Moltke, Helmut von, Unter dem Halbmond ,Erlebnisse in der alten Türkei 1835-1839. Erdmann.Wiesbaden.

Jehuda Wallach ,(1976)Anatomie einer Militärhilfe. Die preußisch-deutsche Militärmissionen in der Türkei 1835–1919 (= Schriftenreihe des Instituts für Deutsche Geschichte, Universität Tel Aviv, Band 1). Droste, Düsseldorf.

Karin, Kren(2000) Kardiologie, Kurdistan und Kurden in der deutschsprachigen Literatur. LIT, Münster.

Kolbe,Eberhrad,(1991)Helmuth von Moltke in seine Zeit. Aspekte und Probleme, in :Generalfeldmarschall von Moltke. Bedeutung und Wirkung. Im Auftrag des Militärgeschichtlichen Forschungsamtes,(Hg.)von Roland G. Forster, München.

Moltke, Helmut von .(1892).Das Land und Volk der Kurden (1841). In Gesammelte Schriften und Merkwürdigkeiten. Bd. 2. Berlin

Rosbeiani ,Ph.(2012), Das Unternehmen „Mammut" – ein politisch-militärisches Geheimdienstunternehmen in Südkurdistan in den Jahren 1942/43 und seine Vorgeschichte; Dissertation, Humboldt-Universität zu Berlin, publiziert am 3. Juli 2012.http://edoc.hu-berlin.de/dissertationen/rosbeiani-pherset-zuber-mohammed-2011-06-08/PDF/rosbeiani.pdf.

Niewöhner , F.(1983), War der Kurdenfürst Bedir-Khan-Bey an der Schlacht von Nisib beteiligt? Ein unveröffentlichter Brief des Generalfeldmarschalls Helmuth von Moltke, in: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft Bd.133, ,S134-144.

Wagner, Reinhold,(1839) Moltke Und Mühlbach Zusammen Unter Dem Halbmonde, 1837-1839; Geschichte Der Sendung Preußischer Offiziere Nach Der Türkei 1837, Des Kurdenfeldzugs 1838 Und des Syrischen Krieges.Belrin Velg, A.Bath1893.

وی ئەوانەی لەسەر کوردیان نووسیوە زۆر جار لەگەل میلەتانی دراوسێ تێکەلیان کردووەو زانیاری زۆر هەڵەیان لەبارەی کوردەوە بلاوکردۆتەوە. (Kren:2000)

البوتانی ، عبدالفتاح علی، ١٩٩٢ *الکرد وکردستان فی رسائل الفیلد مارشال هیلموت فون مولتکه* ، فی " نوسەری کورد ، الادیب الکردی ، ع، ٤.

اسکندر ، سعید بشیر ، *قیام النظام الاماراتی فی کردستان و سقوطه مابین منتصف القرن العاشر و منتصف القرن التاسع عشر* ، گ٢ ، منشورات بنکه ی ژین ، السلیمانیه ، العراق

جویده، ودیع،١٩٩٢ *الحرکه القومیه الکردیه* ، مجموعه من المترجمین ، دار الفارابی ، بیروت لبنان ، دار اراس اربیل العراق ، گ١، ١٩٩٢.

علی، صلاح سلیم ،*رحله رئیس ارکان الجیش الالمانی المارشال هلموت فون مولتکه الاکبر الی الموصل عام 1838*

http://www.ankawa.com/forum/index.php/topic,707073.0.html?PHPSESSID=t4lp2qas2rtnjvbidn14gj78v5

پ. د. سەعدی عوسمان هەروتی

ئەدەبی زارەکی وەك سەرچاوەیەك بۆ نووسینی مێژووی کوردستان

ABSTRACT

Saadi Uthman Haruti[1]

Oral Literature As a Source for Writing the History of Kurdistan

Most communities practice oral literature and the Kurds are among the nations for which this kind of literature is of great importance. The Kurdish oral literature generally confines to folk poetry and lyrical epics, especially the kind of singing called (Lauk) in southern Kurdistan. Lauk describes real events that occurred in the past and became a part of national memory. Some popular verses describe prominent events in the history of Kurdistan, and they also memorized important details that are not mentioned in historical sources. The folk verse, which talks about bravery of Bradost Kurds and their leader (Khani Iape Zeren- Khan with the Golden hand) in (Castle of Dim Dim) 1609, is an example of this kind of works. Some of other folk verses which were told through centuries made some Kurdish historical figures immortal. One such example is the princess of Soran (Khanzad), which was not mentioned in any historical source, but we have learned about her story and prominent role in the Emirate of Soran through some folk verses recently. Some of other verses and lyrical epics provide us with a Kurdish viewpoint on the events, while the official sources offer a different perspective. It is important to be careful while dealing with oral texts, because some of them are mixed with myths and exaggerations.

پێشەکی:

پێش سەرهەڵدانی مێژوونووسین، کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی پێشهاتەکانی ڕۆژانەو ڕووداوەکانی ڕابردووی لەڕێگەی ئەدەبی زارەکییەوە دەپاراست. ئەم پێشهات وڕووداوانە دەبوونە چیرۆك وداستان وباوکان بۆ ڕۆڵەکانیان دەگێڕایەوە. یان شاعیرو سترانبێژەکان لەشێوەی بەیتی شیعری وستران دەیانگوتەوە. بەم شێوەیە نەوەکان بۆ یەکتریان دەگواستەوەو لەکۆیادەوەریدا دەمایەوە. دیارترین نمونەش لەسەر ئەمە هەردوو داستانی (ئەلیادەو ئۆدیسە)یە کە شاعیری یۆنانی (هۆمیرۆس) لەسەردەمە کۆنەکانی یۆنان بەزارەکی دەیگوتنەوە.

---

[1] Prof. Saadi Uthman Haruti: Salahaddin University, Hawlêr, Kurdistan Region of Iraq, email: dr.saadi.haruti@hotmail.com

لەم ساڵانەی دواییدا مێژوونووسان لەو ڕاستییە گەیشتن کە ئەدەبی زارەکی چەندین زانیاری گرنگ لەبارەی ڕەوشی کۆمەڵایەتی وئابووری وڕامیاری و تەنانەت ڕۆشنبیریش، لەخۆدەگرێ. بۆیە ئاراستەیەك پەیدابوو بۆ بەکارهێنانی ئەم جۆرە ئەدەبە وەکو کەرەستەو سەرچاوەی مێژوویی. ئەم توێژینەوەیەی ئێمەش هەوڵێکە بەم ئاراستەیە. ئامانجی توێژینەوەکە ئەوەیە کە سەرنجی مێژوونووسان وتوێژەران بۆ گەنجینەی ئەدەبی زارەکی کوردی ڕابکێشێ. بۆ ئەوەی لەکاتی نووسینەوەی مێژووی کورد وکوردستان دەقە زارەکییەکان فەرامۆش نەکەن و وەکو سەرچاوە بەکاریان بهێنن. بەڵام بەشێوازو تەکنیکی تایبەت، کە لەمیانەی توێژینەوەکەدا باسیان دەکەین.

توێژینەوەکە دەروازەیەك وسێ باس لەخۆدەگرێ؛ لەدەروازەدا وەکو زەمینەخۆشکردن بۆ بابەتی سەرکی، کورتەیەك لەبارەی مێژووی زارەکی دەنووسین. ئینجا لەباسی یەکەمدا بەدرێژی باسی ئەدەبی زارەکی دەکەین، بۆ ئەوەی پێناسەی بکەین وجۆرەکانی بەدیاربخەین. هەروەها سەرنجی ئەو هەوڵانەش دەدەین کە دراون بۆ کۆکردنەوەو نووسینەوەی ئەم ئەدەبە. لەباسی دووەمیشدا بەگشتی بایەخی ئەدەبی زارەکی بۆ نووسینەوەی مێژوو بەدیاردەخەین. لەباسی سێیەم وکۆتاییدا دێینەسەر مەبەستی سەرەکیمان کە باسی مێژووی کوردە لەسایەی ئەدەبی زارەکیدا. هەر لێرەدا بەنمونەوە لایەنە ئەرێنی ونەرێنییەکانی ئەم جۆرە سەرچاوەیە بۆ مێژووی کورد ڕوون دەکەینەوە. سەبارەت بە سەرچاوەکانی ئەم توێژینەوەیەش، دەبێ بڵێین سەرەتا پشتمان بە و ووتارو توێژینەوانە بەستووە کە لەسایتەکانی ئینتەرنێت بڵاوکراونەتەوە. چونکە ئەم بابەتە کە مەسەلەیەکی تاڕاددەیەك نوێیە، بەزۆری لەئینتەرنێت بابەتی لەسەر بڵاوکراوەتەوە. بەڵام لەکاتی پێویستیشدا سوود لەکتێب وتوێژینەوە ئاساییەکان بینراوە. بەتایبەتی نووسینەکانی ڕۆژهەڵاتناسان و ئەوانەی کە دەقە زارەکییەکانیان بڵاوکردۆتەوە.

دەروازە: پوختەیەك لەبارەی مێژووی زارەکی (Oral History):-

زارەکی (الشفاهی- Oral) ئەو گوتەو زانیارییەیە کە لەڕێگای دەمەوە دەردەچێ، لەوێوە سەرچاوە دەگرێ و هەر لەو ڕێگەیەوەش لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر و لەکۆمەڵگەیەکەوە بۆ کۆمەڵگەیەکی تر و لەناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر بڵاودەبێتەوەو لەنێو خەڵکدا دەگوترێتەوە. ئەم گوتەیە بەشێوەی زارەکی ڕۆڵی خۆی دەبینێ، هەچەندە دواتر بنووسرێتەوەو تۆمار بکرێ وببێتە بینراو وبیستراو [محمد، 2008: 1]. (گێرانەوەی زارەکی)ش ئەو یادەوەرییانەیە کە پەیوەندییان بەڕابردووی دوورەوە هەیە. ئەوانیش لەکلتورێکی دیاریکراودا ناوبانگیان پەیداکردووەو نەوە دوای نەوە گواستراونەتەوە. بەمەش دەتوانین بڵێین کەلەپوری میللی وفولکلۆریش دەچێتە چوارچێوەی گێرانەوەی زارەکی. چونکە ئەم کەلەپورە بەرهەمێکی کۆمەڵایەتییەو سیمای ئەو نەتەوەیەی لەقۆناغێکی دیاریکراودا هەڵگرتووە [عامر، 2005]. لەڕاستیدا کەلەپوری میللەتان هێشتا لەژێر باڵی خۆیان کەرەستەیەکی زۆریان حەشارداوە کە دەکرێ ببنە ئامرازێك بۆ ئاشنا بوون بەڕاستییەکان. بەلایەنی کەم، هەندێ زانیاری سایکۆلۆژییان تیدایە کە لەمێژووی نووسراودا نابینرێن. چونکە هەر چیرۆکێکی میللی و هەر نەریتێك لەنەریتەکانی میللەتان لەبنەڕەتدا دەگەڕێتەوە بۆ ڕاستییەکی دیاریکراو لەمێژووی مرۆڤایەتیدا. بەڵام هەندێ لەمێژوونووسان کە (کۆنترۆڵی دەق Textuality) بەسەریاندا زاڵە، دان بەگێڕانەوەی زارەکی دا نانێن وەکو سەرچاوەیەك بۆ نووسینەوەی مێژوو. بەلای ئەوانە تەنیا دەقی نووسراو بایەخی هەیە لەم بوارەدا [العسکر، 2007]. لەوانەیە ئەمە بگەڕێتەوە بۆ (پیرۆزی نووسراو) کە لەلای هەندێ کۆمەڵگەدا باوە، بەتایبەتی کۆمەڵگە ئیسلامییەکان [عبدالحافظ، 2005].

ئەمە لەکاتێکدایە کە خودی دەقە نووسراوەکان زۆربەیان لەبنەڕەتدا لەشێوەی زارەکییەوە گواستراونەتەوە بۆ نووسراو. تەنانەت ئەو کەسەی کە (تەورات)یشی کۆکردۆتەوەو نووسیوەتەوە، پشتی بەگێڕانەوەی زارەکی کەسانێك بەستووە کە هەندێ بەشی تەوراتی بنەڕەتییان لەبیر مابوو [أونج، 1994: 55]. بێگومان فەرموودەکانی پێغەمبەری ئیسلامیش (د.خ) دوای مردنی لەزاری کەسانی تر کۆکراوەتەوە بڕوانە: [البخاري، 2011: 96، 188، 316]. هەروەها (ئەلیادەو ئۆدیسە)ش کە دراونەتە پاڵ شاعیری یۆنانی (هۆمیرۆس)،(2) سەرەتا زارەکی بوون ودەماودم دەگوترانەوە. بەڵام دواتر نووسرانەوە[بڕوانە: بتری،1977: 102-103؛ ئەحمەد، 2008: 47]. زیاتر لەوەش ئێمەی مێژوونووسان دەزانین کە مێژوونووسین لەبنەڕەتدا پشتی بەگێڕانەوەی زارەکی بەستووە. واتە پشتی بەگوتەی شایتحاڵەکان بەستووە. هەر بەم تەکنیکە (هیرۆدۆتس)(3) کتێبی (مێژوو)ی نووسی. هەروەها (تۆسیدیس)یش کتێبی (جەنگی بیلۆبۆنیز)ی دانا [حبیدة، 2013]. (هیرۆدۆتس) چەندین گەشتی بۆ ئەنادۆڵ و ڕۆژهەڵاتی نزیك کرد، بەمەبەستی کۆکردنەوەی چیرۆك وگێڕانەوەکان لەبارەی مێژووی ئەو وولاتانەی کە سەردانی دەکردن. لەسەردەمی بەرایی کریستیانیشدا گێڕانەوە زارەکییەکان بایەخی زۆریان هەبوو بەتایبەتی کە زۆرینەی کریستیانەکان نەخوێندەوار بوون. هەر لەم ڕێگەیەوە (ئینجیل) نووسرایەوە. لەسەدەکانی ناوەڕاستیشدا مێژوونووسان پشتیان بەگێڕانەوەی دەماودەم دەبەست لەپاڵ یادەوەری خۆیان و گوتەی شایەتحاڵەکان [العسكر، 2007]. لێرەدا دەکرێ ئاماژە بەکتێبی (Doomsday Book) بکەین، کە یەکەم سەرچاوەیە لەبارەی مێژووی ئابووری وکۆمەڵایەتی ئینگلتەرا لەسەردەمی نۆرماندی. ئەم کتێبە کە لەساڵی 1086ز نووسراوەو زانیاری زۆری تێدایە لەبارەی هەڵومەرجی ئابووری وکۆمەڵایەتی و موڵکدارێتی زەوی وداهاتی حکومەت ودانیشتووان، تاڕادەیەکی زۆر پشتی بەزانیاری وگەواهی کەسەکان بەستبوو[عامر، 2005].

کاتێ دێینەسەر باسی جیهانی ئیسلامیش، دەبینین مێژوونووسە عەرەب وموسڵمانەکان کەرەستەی زارەکییان بەشێوەیەکی بەرفراوان بەکارهێناوە. ئەمەش لەزنجیرەی پشتڕاستکردنەوە (سلسلة إسناد)ی هەواڵەکان بەڕوونی دەردەکەوێ، کە ناوی چەندین گەواهیدەر وگێڕەرەوە ڕیزدەکەن ئینجا هەواڵەکە دەنووسن. (البلاذري 279ك/893ز مردووە) و (الطبری 310ك/ 923ز مردووە) و (المسعودی 346ك/ 958ز مردووە) لەسەرووی مێژوونووسە بەراییە موسڵمانەکانن کە زۆر پشتیان بەگێڕانەوەی زارەکی بەستووە بۆ دانانی کتێبەکانیان [بڕوانە: البلاذری، 2008: 64، 76، 250؛ الطبري، 2008: 360/1، 363، 383؛ المسعودي، (ب. ت): 251/2، 253، 363]. بۆیە هەندێ لەتوێژەران پێیان وایە کەمێژووی نووسراو لەباوەشی کەلەپووری زارەکی لەدایکبووە [العسكر، 2007].

لەسەردەمەکانی دواتریش گێڕانەوەی زارەکی لەپاڵ زانیاری نووسراو وەکو سەرچاوە بۆ نووسینی مێژوو بەکاردەهێنرا. بەتایبەتی لای ئەو مێژوونووسانەی کە ڕووداوەکانی نزیك لەسەردەمی خۆیان دەنووسییەوە. وەکو شەرەفخانی بەدلیسی (1543- 1603؟) کە لەپاڵ کتێب وسەرچاوە مێژووییەکان، پشتی بەگێڕانەوەی زارەکی کەسانی بەتەمەنی جێگەی باوەڕ وهەروەها دیتن ویادەوەرییەکانی خۆی بەستووە بۆ نووسینی کتێبی (شەرەفنامە). بۆیە لەچەندین شوێندا ئاماژە بە زانیاری گێڕانەوەکان دەکات [بڕوانە: البدلیسی، 2001: 36، 453، 541]. هەندێ لەمێژوونووسانی تری سەردەمی عوسمانیش بۆ نووسینی کتێبەکانیان هەر

---

(2) شاعیرێکی نابیناو گەڕۆك بوو، لەشارەکانی یۆنانی کۆن دەگەڕاو داستانە شیعرییەکانی دەگوتەوە. هەردوو ساڵی لەدایکبوون ومردنی بەتەواوی نازاندرێن، بەڵام باوەڕوایە کە لەماوەی نێوان 1050- 850 پێش زایین ژیاوە. بڕوانە: بتری،1977: 102.

(3) یەکەم گەورە مێژوونووسی یۆنانی کۆنەو بە (باوکی مێژوو) دەناسرێ. لەدەوروبەری (ساڵی 484 پ. ز) لەدایکبووەو لەوانەیە لەساڵی (426 پ. ز) مردبێ. بڕوانە: بتری، 1977 :112- 113.

بەم شێوەیە پشتیان بەگێڕانەوەکانی ئەو کەسانە بەستووە کە هاوچەرخی ڕووداوەکان بوون [بۆ نموونە بڕوانە: فائق بك، 1962: 3-7؛ العمري، 1967: 5-9].

لەسەدەکانی حەڤدەهەم و هەژدەهەمدا پشت بەستن بە بەڵگەنامەو سەرچاوە نووسراوەکان بووە بناغەی مێژوونووسین لە ئەوروپا. لەو دەمەوە دەستەواژەی (بەڵگەنامەکان سەرچاوەی یەکەمی پلە یەکن) بەدیارکەوت و بەدەگمەن پەنا بۆ گێڕانەوەی زارەکی دەبردرا. سەرەڕای ئەمە هێشتا مێژوونووسان لەنێوان خۆیاندا ناکۆك بوون سەبارەت بە بایەخی مێژووی زارەکی. بەتایبەتی کە لەسەرەتاکانی سەدەی نۆزدەمدا توێژینەوە لەبواری فۆلکلۆر و کەلەپووری میللی دەستپێیکرد. هەندێك بەلایانەوە وابوو کە ئەم کەلەپوور وزانیارییە زارەکییانە هیچ بایەخێکی مێژووییان نیەو بەزۆری دەچنە چوارچێوەی ئەفسانەو ڕووداوی دوور لەڕاستی. لەبەرامبەریشدا بۆچوونێکی تر هەبوو کە پێی وابوو ئەم کەلەپوورە میللییانە هەندێ ڕووداویان تۆمارکردووە کە دەکرێ بەیارمەتی سەرچاوە مێژووییەکان ساغبکرێنەوە. بۆیە دەتوانین وەکو سەرچاوەی یارمەتیدەر و هەندێ جاریش وەکو سەرچاوەی سەرەکی بەکاریان بهێنین، هەر بەو شێوازەی کە کەرەستە مێژووییەکانی تر بەکاردەهێنرێن [عامر، 2005].

سەرەنجام پەرەسەندنی تەکنەلۆژیاو توانای تۆمارکردنی دەنگ و وێنەی کەسەکان، لەماوەی دوای جەنگی دووەمی جیهانیدا ڕێگەی خۆشکرد بۆ بووژانەوەی مێژووی زارەکی. سەرەتای ئەم پرۆسەیە بەپێی وولاتەکان جیاواز بوو؛ لەویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دەستپێکی ئەم کارە دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی 1948، کاتێ (Allan Nevins) لەزانکۆی کۆڵۆمبیا پرۆژەیەکی مێژووی زارەکی دەستپێکرد بە مەبەستی کۆکردنەوەی یادگاری وبیرەوەرییەکانی پەیوەندیدار بە کەسایەتییە دیارەکانی ئەمریکا. هەرچی بریتانیا بوو ئەوا پێشەنگانی مێژووی زارەکی تیایدا لە پەنجاکانی سەدەی بیستەم بەدیارکەوتن. سەرنجی ئەمانە، بەپێچەوانەی زانکۆی کۆڵۆمبیا، لەسەر چینی ئاسایی خەڵك بوو. چونکە ئەزموونی چینی کرێکارانیان تۆمار دەکرد. مەبەستیان ئەوەبوو بیسەلمێنن کە مێژوو تەنیا کارو کردەوەی چینی بژاردەو دەسەڵاتداران نیە. مێژووی زارەکیش سەرچاوەیەکی بنەڕەتییە بۆ سەرخستنی دروشمی "مێژوو لەقووڵاییدا" [Thomson, 2006: 51].

دواتر مێژوونووسی تر بایەخیان بەمێژووی زارەکی دا. بەتایبەتی (یان ڤانسینا J. Vansina) کە هەوڵیدا بایەخی مێژوویی کەلەپوری زارەکی بەدیاربخا. بۆیە لەساڵی 1961 کتێبێکی بەزمانی فەرەنسی بەناونیشانی (سەربردە زارەکییەکان/ توێژینەوە لەڕێبازی مێژوویی) دەرکرد. دواتریش لەساڵی 1965 لەشیکاگۆ بەئینگلیزی دەرچوو، ئەم کتێبە بووە سەرچاوەیەکی گرنگ بۆ مێژوونووسان [العسكر، 2007]. (پاول تۆمسۆن Paul Thompson)یش کە مێژوونووسێکی کۆمەڵایەتی بوو لەزانکۆی ئیسێکس (Essex)، لەبریتانیا پێشەنگ بوو بەوەی کە (کۆمەڵەی مێژووی زارەکی بریتانی British Oral History Society) لەسەرەتای حەفتاکان دامەزراند، کە لەبزاڤی مێژووی زارەکی جیهانیدا ڕۆڵی هەبوو. هەروەها کتێبەکەشی (The Voice of the Past) کە لەساڵی 1978دا دەرچوو، بووە سەرچاوەیەکی گرنگ بۆ ئەوانەی بایەخ بەمێژووی زارەکی دەدەن. (پاول تۆمسۆن) بەرگری لەمێژووی زارەکی کرد لەهەمبەر ڕەخنەگران و ئەوانەی بانگەشەی ئەوەیان دەکرد کە یادەوەری وەکو سەرچاوەی مێژوویی جێگەی متمانە نیە. ئەو مکوڕ بوو لەسەر سەلماندنی بایەخ وگرنگی ڕێبازەکەی [Thomson, 2006: 52].

مێژووی زارەکی ئێستا لەوولاتانی ڕۆژئاوا چەندین قۆناغی بڕیوەو پەرەسەندنی دیاری بەخۆوە بینیوە [بڕوانە: Thomson, 2006: 49-70]. تەنانەت سەرچاوە مێژووییە زارەکییەکان بە ئەرشیف کراون و لەم بوارەدا سوود لە (وێب)یش بینراوە [Perks, 2009: 74]. دیارە لەم ساڵانەی دواییدا، لەوولاتە عەرەبییەکانیش خەریکە ئاوڕ لەمێژووی زارەکی دەدرێتەوە. ئەویش لەڕێگای هەندێ دامەزراوەی ئەکادیمی

وزانستییەوە. دیارترینیان هەوڵی مێژوونووسانی (تونس)ـە بۆ توێژینەوە لەمێژووی کەمایەتییەکان ومێژووی بزاڤی سەندیکاکان. هەروەها لەووڵاتی میسریش دەستکراوە بەتوێژینەوە لەمێژووی بزاڤە سیاسییەکان بەپشت بەستن بە گەواهی زارەکی. هەروەها ئامادەکاری دەکرێ بۆ دامەزراندنی ناوەندی مێژووی زارەکی لە خانەی بەڵگەنامەی نەتەوەیی لەقاهیرە [عامر، 2005]. لەسعودییەش لە (خانەی شا عەبدولعەزیز) یەکەی مێژووی زارەکی دامەزراوە [العسکر، 2007].

لەکوردستانیش، ساڵانێکە هەندێ کەس هەستیان بەم ڕاستییە کردووە؛ ئەوەتا نووسەرێکی وەك (عەبدولڕەقیب یەسف) هەر لەساڵی (1985)ـەوە لەڕێی کتێبێکیەوە بانگەوازی بۆ ڕووناکبیرانی کورد کرد لەپێناو کۆکردنەوەی کەلەپووری کوردی بە هەردوو جۆری ماددی ونامادییەوە. ئەو داوایکرد بیرەوەری بەساڵداچووان و باس وخواسی سەرزاری خەڵك و ئەفسانەو پەندی کوردی وەك سەرچاوەی مێژوویی سوودیان لێ ببینرێ. هەروەها هانی ئەو کەسانەشی دا کە زانیاری مێژووییان لایە بۆ ئەوەی یادداشتەکانیان تۆمار بکەن [بڕوانە: قوربانی، 1985: 26، 49، 51، 53، 56، 76، 135]. لەساڵانی دواتریش هەندێ هەوڵی بەرایی درا بۆ تۆمارکردنی گێڕانەوە زارەکییەکان و سوودلێبینیان لەبواری مێژوو؛ دیارترینیان کتێبی (شایەتحاڵەکانی ئەنفال)ـە بڕوانە: [قوربانی، 2002]، کە تۆماری لێدوانەکانی هەندێ لە قوربانیانی پرۆسەی ئەنفالە. هەروەها زۆربەی مێژوونووس وتوێژەرانیش لەڕێی دیداری ڕاستەوخۆ سوود لە زانیاری ئەو کەسانە دەبینن کە بەشداری ڕووداوەکان بوون، کاتێ مێژووی هاوچەرخی کوردستان دەنووسن.

دیداری کەسەکان لەپێناو تۆمارکردنی دەقی زارەکی، کە هەندێ کەس بە(مێژووی زیندوو Life History) ناوی دەنێن، هەندێ ڕەهەندی دەروونی ومرۆڤایەتیمان بۆ ڕوون دەکەنەوە کە ناتوانین لەڕێی دەقی نووسراوەوە پێیان بگەین. چونکە لەڕێی ئەم دیدارەوە مێژوونووس دەتوانێ لەگەڵ ئەو ڕووداوانەدا بژی کە لێیان دەکۆڵێتەوە. ئەویش بەهۆی گوێگرتن لەو کەسانەی کە لەم ڕووداوانەدا بەشدار بوون. لەڕێی گفتوگۆ لەگەڵ ئەمانە، توێژەر دەتوانێ زۆر لایەنی ئەم ڕابردووە ڕوون بکاتەوە. هەروەها دەزانێ کە کاریگەری ئەم ڕووداوانە لەسەر ئەو کەسانە چۆن بوو کە بەشداربوون تیایدا یان بینیویانەو گوێبیستی بوون. ئەمەش دەرەنجامە زانستییەکانی توێژەر ووردتر دەکات و ڕاستتر ئامانجەکانی دەپێکێ. هەندێ جاریش ئەم دیارە کەسییانە هەندێ ڕاستی مێژوویی نوێ ئاشکرا دەکەن کە پێشتر نەزانرابوون [العسکر، 2007].

بەگشتی دەتوانین بڵێین مێژووی زارەکی دەرفەت دەداتە مێژوونووس بۆ فراوانکردنی بواری توێژینەوەو ووردبوونەوە لەو مەسەلانەی کە تیایاندا ڕابردوو لەگەڵ هەنوکەدا کارلێکتر دەکەن. هەروەها دەروازەی ئەو بوارانە واڵا دەکات کە تا دوێنێ کۆمەڵناسان وئینثرۆپۆلۆجییەکان قۆرخیان کردبوو. چونکە بەهۆی ئەو زانیارییە زارەکییانە، توێژەر دەتوانێ بچێتە قووڵایی ئەو پێگە وبازنە کۆمەڵایەتییانەی کە زانیاری نووسراو پەی پێنەدەبردن. بەمەش لەیادکراوانی مێژوو قسەیان دەبێ. هەر بۆیە مێژووی زارەکی بایەخێکی تایبەت بە پەراوێزخراوان دەدات؛ وەکو ئافرەتان وزەحمەتکێشان وکەمایەتییەکان، ئەوانەی کە بەدەگمەن لە دەقە نووسراوەکاندا بەدیاردەکەون. ئەویش تەنیا لەتێڕوانینی بەرامبەردا، کە بەزۆری نەرێنییە. دیارە بایەخدان بە پەراوێزخراوان، بایەخدانە بەمێژووی کۆمەڵایەتی وژیانی ڕۆژانەی خەڵك وچۆنییەتی بیرکردنەوەیان [حبیدة، 2013؛ Thomson, 2006: 52- 53].

باسی یەکەم: ئەدەبی زارەکی وهەوڵەکانی نووسینەوەی:-

بەر لەوەی پێناسەی ئەدەبی زارەکی بکەین، پێویستە پێناسەی کەلەپووری زارەکی بکەین کەچوارچێوە فراوانەکەیە؛ بەپێی فەرهەنگی (لارۆس Larousse) کەلەپووری زارەکی بریتییە لە "کۆمەڵێك ترادیسیۆن لەئەفسانەو داستان و ڕووداو وزانیاری وڕێچکەو بیروباوەڕو نەریت وپیادەکاری". هەرچی فەرهەنگی (ڕۆبیر)ـە ئەوا وا دەیناسێنێ کە : "گواستنەوەیەکی نامادديانەی ڕێچکەو سروتی ئایینی وخووڕەوشتی بۆماوەییە لەسەردەمێکەوە بۆ سەردەمێکی تر لەڕێگەی ووشەی گوتراو"[العسكر، 2007]. بەگشتی دەتوانین بڵێین کەلەپووری زارەکی کە کەلەپووری نامادديی دەگرێتەوە، بریتییە لە: بیروباوەڕو ئەفسانەو داستان وشێوازەکانی دەربڕینی زارەکی وئەو زانیاری وشارەزاییانەی کە کۆمەڵ وتاکەکان بە بەشێك لەکەلەپووری ڕۆشنبیری خۆیانیان دادەنێن. هەرچی ئەدەبی زارەکییە، ئەوا هەموو شوێنەوارە زمانەوانیەکان دەگرێتەوە کە لەڕێگەی شێوازی داڕشتنیان هەست وسۆزمان دەوروژێنن. هەر بەشێوەی زارەکیش دەگەیەنرێنە ئەوانیتر [الشحري، 2011]. بێگومان زۆربەی هەرەزۆری کۆمەڵگەو نەتەوەکان ئەدەبی زارەکییان هەبووەو لەسەردەمانی ڕابردوودا پەنایان بۆ بردووە. دیارە بیروباوەڕە ئایينیە کۆنەکانیش یەکێك بوون لەهۆکارە گرنگەکانی سەرهەڵدانی ئەدەبی زارەکی. چونکە بوونە هۆی دانانی سروودی ئایینی وگۆرانی تایبەت بە ئەنجامدانی پەرستشە ئایینیەکان [الادب الشفهي، 2013].

ئەدەبی زارەکی، کە بە ئەدەبی فۆلکلۆری وئەدەبی میللیش ناودەبرێ، چەندین جۆر دەگرێتەوە، وەکو: چیرۆك وحیکایەت وسەربردەی میللی وپەند وقسەی نەستەق وشیعرو گۆرانی [العسكر، 2007]. ئەم جۆرانە لای زۆربەی میللەتان هاوشێوەن. بۆ نمونە نەتەوەی کورد کە یەکێکە لەو نەتەوانەی سامانێکی فۆلکلۆری دەوڵەمەندی هەیە، ئەم جۆرانەی ئەدەبی زارەکی (یان میللی) هەیە: ئەفسانە (جیڤانۆك)، چیرۆك (حیکایەت)، داستانی پاڵەوانی ودڵداری، گۆرانی (ستران)، لاوك وحەیران، پەند ومەتەڵ (مەسەلۆکەو مامك) [الدوسكی، 1993: 1/27-35].

بێگومان ئەدەبی زارەکی لەو سەردەمەدا زیاتر باوبوو کەهێشتا نووسین پەیدا نەببوو یان بڵاونەببۆوە. بەڵام هەندێ نەتەوە دوای پەیدابوونی نووسین ومێژوونووسینیش هەر پەنایان بۆ شێوازی ئەدەبی زارەکی بردووە. چونکە بیستن لەجیاتی بینین باڵی بەسەر جیهانی هزری کۆندا کێشابوو. ئەمەش بۆ ماوەیەکی درێژ بەردەوام بوو، تەنانەت دوای چەسپاندنی نووسین. لەڕۆژئاوادا تا کۆتاییەکانی سەردەمی بووژانەوە بەزۆری بە ووتار فێری هونەرەکانی گۆتن دەبوون. ماددەی نووسراو بەجۆرێك پاشکۆی بیستن بوو، کە سەرمان لێی سووڕدەمێنێ. چونکە بیستن بەشێوەیەکی بەرفراوان بۆ هێنانەوەی مەعریفە بەرەو جیهانی زارەکی، بەکاردەهات. وەکو ئەو گفتوگۆو دیبەیتانەی کە لەزانکۆکانی سەدەکانی ناوەڕاست دەکران، هەروەها لەکاتی خوێندنەوەی دەقە ئەدەبیەکان بۆ گوێگران. تەنانەت کاتێ مرۆڤ بۆ خۆشی دەیخوێند، بە دەنگی بەرز دەیخوێندەوە [أونج، 1994: 177-178].

هەروەها عەرەبەکانیش لەپێش ئیسلامدا نووسینیان دەزانی بەڵام بەزۆری بەشێوەی زارەکی شیعرەکانیان دەگوتەوەو بڵاویان دەکردەوە. لەو سەردەمەدا شیعر شێوەی هەرە باوی ڕۆشنبیری بوو لای عەرەب. بۆیە خەلیفەی دووەمی ئیسلام (عومەری کوڕی خەتاب) لەم بارەیەوە دەڵێ: "شیعر زانستی نەتەوەیەك بوو کە زانستێکی دروستتریان نەبوو". شیعر دیوانی عەرەب بوو کە پەند وهەواڵ و ڕووداو وشەڕەکانیانی تێدا تۆمارکرابوو. شیعری کۆن کەکێش وسەرروای هەبوو، زۆر گونجاوتر بوو بۆ لەبەرکردن وزارگۆتن [عامر، 2005]. بۆیە لەلای عەرەبەکان ئەوەی پێیدەگوترێ (شیعری جاهیلی) بەتایبەتی (المعلقات السبعة) کە بەر لەپەیدابوونی ئیسلام لەنێو هۆزەکانی عەرەبدا بڵاوبوو، بەزۆری بەشێوەی زارەکی دەگوترانەوە، تا دواتر لەسەردەمە بەراییەکانی ئیسلامدا کۆکرانەوەو نووسرانەوە [یوسف، 1985: 49؛ عبدالرحمن، 1984: 102]. ئەگەر باسی کوردستانیش بکەین؛ دەبینین داستانە شیعریی (مەم وزین) کە شاکاری (ئەحمەدی خانی 1650-

1707)یە،[4] لەبنەڕەتدا چیرۆكێك بوو هەر بەشێوەی زارەكی لەنێو خەڵكدا مابۆوە. تەنانەت دوای ئەوەی شاعیری ناوبراو كردییە داستانە شیعریش، هێشتا هەر وەكو چیرۆك دەماودەم دەگێڕدرایەوەو لەزۆربەی ناوچەكانی كوردستان باوبوو [رسول، 1979: 45-51].

لەكۆمەڵگە زارەكییەكان (واتە ئەوانەی پشت بەنووسین نابەستن) ڕووداوەكانی مێژوو هەروەها زانستی ڕەچەڵەك وزانیارییەكانی تریش هەر بەزارەكی دەگوازرانەوەو باسیان لێوە دەكرا. لەبەرئەوە زۆر پێویست بوو كە بەزمانێكی ئەدەبی دابڕێژرێن و بەشێوازێكی هونەری جوان بكرێن. بۆ ئەوەی لەبەركردنیان ئاسان بێت وخەڵك حەز بەگوێگرتنیان بكات وبێزار نەبێ لەدووبارەكردنەوەو گواستنەوەیان. بەمەش لە كۆیادەوەریدا دەمایەوە. ئیتر پێشهاتە مێژووییەكان بەشێوازێكی ئەدەبی سەرنجڕاكێش دەڕازێنرانەوە. سەرەنجام ئەو كەسەی كە ڕووداوەكانی بەزارەكی دەگێڕایەوە (واتە شاعیرە نەخوێندەوارەكە)، لەیەك كاتدا ڕۆڵی ئەدیب ومێژوونووس ومامۆستا وفەیلەسوفی دەبینی. ئەم ئەرك وهونەر ومەعریفانە ئەوەندە تێكەڵ بە یەكتر دەبوون كە جیاكردنەوەیان گران بوو. بێگومان لەكۆمەڵگە زارەكییەكان یادەوەری ڕۆڵێكی سەرەكی دەبینی لەپاراستن وبڵاوكردنەوەی بەرهەمی ئەدەبی. بۆیە بەهۆی ڕاهاتن ومەشقكردن یادەوەرییان بەهێزتر دەبوو [الصویان، 2012]. بە واتایەكی تر شاعیرە زارەكییەكان هەمیشە یادەوەرییەكی خێرا وزیندوویان هەیە. ئەوەتا شاعیرێكی دەنگبێژی یوگسلاڤی لەخولەكێكدا (10-20) بەیتی دەگوتەوە، كە هەر یەكێكیان (10) بڕگە بوون. هەروەها زۆربەشیان (یان هەموویان) نەخوێندەوار بوون، لەبەرئەوەی خوێندن ونووسین شاعیری زارەكی كۆت وبەند دەكات. چونكە خوێندن چەمكی دەق دەخاتە هزری شاعیر. وە ئەوەش كاردەكاتە سەر گێڕانەوەو هەروەها كرداری داڕشتنی زارەكیشەوە [أونج، 1994: 107].

ئەمە دەنگبێژە كوردەكانیش دەگرێتەوە؛ چونكە (ئۆسكار مان) كاتێ باسی بەیتبێژەكانی ناوچەی موكریان دەكات دەڵێ: "زۆر بەدەگمەن هەڵدەكەوێ بەیتبێژێك بتوانێ بخوێنێتەوەو بنووسێ". سەبارەت بەخێرایی وبیرتیژیش باسی بەیتبێژێك دەكات ودەڵێ لە بەندە درێژەكاندا ووشەكان زۆر بەخێرایی لەدوای یەكدا دەڵێتەوەو لە بەندە كورتەكانیشدا لە یەكیان دەكێشێتەوە. "دەڵێی بیری تیژی ئەو پیاوانە بەگوتنی بەیتەكانەوە بەستراوەتەوە". چونكە ئەگەر بە دەنگ بەیتەكان نەڵێ، ناتوانێ بیری خۆی بخاتە سەر دێر بەدێری بەیتەكان [ئۆسكارمان، 2013: 36].

(هۆمیرۆس)ی شاعیری یۆنانی دەڵێ ووشە باڵدارە، هەر لەگەڵ گوتنی لە هەوادا دەفڕێت. بەڵام نووسین باڵی ووشەكان دەكات و لەسەر كاغەز جێگیریان دەكات. لەگەڵ پەیدابوونی نووسین، مرۆڤ زمانی بە هەستی بینین بەستەوە. ئەم گۆڕینە لەهەستنی بیستنەوە بۆ هەستی بینین واتای ئەوەبوو كە ووشەو گفتوگۆ لەڕووداوێكی زەمەنی خێرا لەناوچووەوە بگۆڕێ بۆ شتێكی جێگیر و وەستاو لەشوێنێكدا كە هەر كاتێك بمانەوێ بتوانین بۆی بگەڕێینەوە. دەقی نووسراو شریتێكی بینراوە كە دەتوانرێ بوەستێنرێ بۆ ووردبوونەوە لەووشەیەك یان ڕستەیەك، بێ ئەوەی كار لەشریتەكە بكات. بەڵام لەشریتی بیستراو وەستان واتای بێدەنگی ونەمانی گفتوگۆیە [الصویان، 2012].

لەسۆنگەی ئەم ڕاستییەوە، دەمێكە لە ئەوروپا كەسانێك دەستیانكردووە بەكۆكردنەوەی ئەدەبی فۆلكلۆری وكەلەپووری زارەكی؛ ئەوەتا لەچوارچێوەی بزاڤی ڕۆمانسیدا بایەخ بەڕابردووی دوور وكەلەپوورە میللییەكەی درا. لەو كاتەدا سەدان كەس لەكۆكەرەوەی دەقەكان پەیدابوون؛ وەكو: (جیمس ماكڤێرسۆن 1736-

[4] بەپێشەنگی شاعیرانی نەتەوەپەروەری كورد دادەنرێ، بێجگە لەشاكاری (مەم وزین) هەندێ بەرهەمی تریشی هەیە. لەبارەی ژیان وبەرهەمەكانی بڕوانە: رسول، 1979: 27-37.

1796) لەسکۆتلاند و (تۆماس پێرسی 1729- 1811) لەئینگلتەرا وهەردوو برا گریم[5] (یەعقوب 1785 1863) و (ڤیلهیلم 1786- 1859) لە ئەڵمانیا و (فرانسیس جیمس تشایلد 1825- 1896) لەویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا. کە بایەخی زۆریان بەترادیسیۆنە زارەکی ونزیك لەزارەکییەکان دا. لەسەرەتای سەدەی بیستەمیشدا توێژەری سکۆتلەندی (ئەندرۆ لانك 1844- 1912)[6] و کەسانی تر، ئەو بۆچوونەیان ئاوەژووکردەوە کە دەڵێ فۆلکلۆری زارەکی تەنیا بریتییە لەئەفسانەی ئەدەبی [أونج، 1994: 55].

هەر لەم سەروبەندەدا، چەندین ئەرشیف ومۆزەخانەی فۆلکلۆری لەئەوروپا کرانەوە، کە بایەخیان بەکۆکردنەوەی کەلەپووری میللی و لەنێویشیاندا ئەدەبی زارەکی دا. (ئەرشیڤی زانکۆی ئۆپسالا) لەسوید کە لەساڵی 1914دا کەوتە کار، لەدیارترین ئەو ئەرشیڤانەیە. (پەیمانگای فۆلکلۆری ئێرلەندا)ش کە لەساڵی 1930 دامەزرا، گەلێ بابەتی گرنگی کۆکردەوەو کتێبخانەیەکی دەوڵەمەندیشی دامەزراند [جوتیار، 1984: 83- 92]. هەوڵەکانی کۆکردنەوەی دەقەکانی ئەدەبی زارەکی لەساڵەکانی دواتریش هەر بەردەوام بوون؛ بۆ نمونە کەسێك بەناوی (لۆرد) لەدەمی شاعیرانی یوگسلاڤی چەندین دەقی تۆمارکردو لەزانکۆی (هارڤارد) داینا [أونج، 1994: 107]. هەندێ مێژوونووس وئەنتۆلۆجی وزمانەوانیش لەناوچەی باشووری ڕۆژهەڵاتی فەرەنسا لەم بوارەدا کاریان کرد [حبيدة، 2013].

لەم ساڵانەی دواییدا لەووڵاتانی عەرەبیشدا هەستیان بەگرنگی ئەدەبی زارەکی کردووەو پەیتاپەیتا کۆیدەکەنەوە. وەکو ئەو هەوڵانەی کە دەدرێن بۆ کۆکردنەوەی ئەدەبی زارەکی ئەمازیغی لەووڵاتانی ڕۆژئاوای عەرەبی [أفقير، 2009]. لەووڵاتی میسریش ئەرشیڤێکی دەوڵەمەند لەگۆرانی وبەیتی فۆلکلۆری وسەمای میللی وتەنانەت نوکتەو پیشەی میللی وهەندێ چالاکی کۆمەڵایەتیش کۆکراوەتەوە [بڕوانە: عجم، 2010؛ مركز توثيق، 2016]. لەووڵاتانی کەنداوی عەرەبیش لەم دواییانەدا چەند ناوەندێك بۆ بایەخدان بەم لایەنە دامەزران؛ وەکو (ناوەندی کەلەپووری میللی ووڵاتانی کەنداوی عەرەبی) لە (دۆحە)، (ناوەندی زاید بۆ کەلەپوور ومێژوو) لەشاری (عەین) لەئیماراتی عەرەبی [العسكر، 2007]. لەووڵاتی سعودیەشدا (کۆمەڵەی ڕۆشنبیری وهونەر لە باجە) دەستی بەپڕۆژەیەك کرد بۆ پاراستنی ئەدەبی زارەکی وپزیشکی میللی. تا بەرواری 2013/10/26 لەڕێگەی (70) خۆبەخشەوە توانی (126) کاژێر تۆمار بکات [الوطن، 2016].

ئەگەر بێینە سەر ئەدەبی زارەکی کوردی، دەبینین بڕێکی باش لەچیرۆك وهۆنراوەو بەیتی فۆلکلۆری ولاوك ومەتەڵ و پەندی کوردەواری، کۆکراونەتەوە. ئەمانە هەندێکیان لەدوو توێی کتێب و هەندێکیشیان لەڕووپەڕی گۆڤارو ڕۆژنامەکان بڵاوکراونەتەوە. بەم شێوەیەش لە فەوتان ولەناوچوون پارێزراون. بەڵام ئەگەر هەمووی نەبێ ئەوا زۆربەی هەرە زۆری ئەم کارە بە هەوڵی کەسەکان ئەنجامدراوە. لەپێشینەی ئەمانەش دەبێ ئاماژە بە هەوڵی ڕۆژهەڵاتناسان بکەین؛ وەکو: (ئەلیکساندەر ژابا) و (ڕۆجێ لیسکۆ 1914- 1975)و (ئۆسکارمان 1867- 1917) و (مارگرێت ڕۆدینکۆ 1926- 1977)، کە پێشەنگن لە بواری کۆکردنەوەی ئەدەبی زارەکی کوردیدا.

(ژابا) لەساڵانی (1836- 1869)دا کۆنسوڵی ڕوسیا بوو لەشاری ئەرزەڕۆمی سەربە دەولەتی عوسمانی. ناوبراو کە دواتر کوردناسێکی گەورەی لێدەرچوو، هەوڵیدەدا زانیاری لەبارەی کورد کۆبکاتەوە. لەم چوارچێوەیەدا چەندین دەستنووس ودەقی فۆلکلۆری کوردی کۆکردەوەو لەساڵی 1860دا لەژێر ناوی

---

[5] دوو زانای زمانناس وئەفسانەناس بوون. بە دامەزرێنەرانی زانستی فۆلکلۆر دەناسرێن. پێکەوە بۆ ماوەی نزیکەی نیو سەدە لەبواری فۆلکلۆردا کاریان کردووە. جوتیار، 1984: 94.

[6] یەکێکە لەدامەزرێنەرانی زانستی ئەفسانە، لەگرنگترین بەرهەمەکانی: (نەریت وئەفسانە) و(حیکایەتەکانی پیرۆ). جوتیار، 1984: 92.

(جامعیی رسالیان وحکایتان بزمانی کورمانجی) له (پترسبۆرگ) بڵاویکردنەوە [ئەحمەد، 2008: 130]. هەر لەسەر داوای ئەویش، (مەلا مەحمودی بایەزیدی) کتێبی (عادات و ڕسوماتنامەی ئەکرادیە)ی دانا، کە بریتی بوو لەتۆماری داب ونەریتی کۆمەڵگەی کوردی لەو سەردەمەدا [بڕوانە: بایەزیدی، 1982]. ئەم کتێبە ساڵی 1963 لە مۆسکۆ بڵاوکرایەوە دوای ئەوەی (مارگرێت ڕۆدینکۆ) لێدوانی لەسەر نووسی وهەروەها وەرگێڕانە ڕوسییەکەشی بۆ کرد [رسول، 1979: 496؛ ئەحمەد، 2008: 133]. (لیسکۆ)ی فەرەنسیش چەندین دەقی زارەکی کوردی تۆمارکردو بڵاوکردەوە. یەکێك لەکارەکانی لەم بوارەدا (پەندی پێشینان ومەتەڵی کوردی) بوو، کە ساڵی 1937 لەگۆڤاری (Revues des Etudes Islamiques) بڵاویکردەوە. لەساڵانی دواتر هەندێ دەقی کوردی تریشی بڵاوکردەوە. داستانی (مەمی ئالان) یەکێك بوو لەمانە کە لەساڵی 1942 بڵاویکردەوە. خۆی ئەم داستانەی لەزاری دەنگبێژانی کورد وەرگرتبوو [عەبدوڵلا، 2009b: 354-355، 358-359].

هەرچی (ئۆسکارمان)ی ئەڵمانییە کە لەساڵانی 1901- 1903دا بە فەرمانی ئیمپراتۆری ئەڵمانیا بۆ لێکۆڵینەوە لەزمانە ئێرانییەکان هاتۆتە ئێران، توانیویەتی بڕێکی زۆر لە دەقی ئەدەبی زارەکی کوردی لەزاری کوردانی ڕۆژهەڵات وەربگرێ و تۆمار بکا. دواتر لەساڵی 1905 لەکتێبێکدا بە ناونیشانی (توحفەی موزەفەرییە) چاپ وبڵاویکردنەوە [ئۆسکارمان، 2013: 9]. (ڕۆدینکۆ)ی ڕوسیش لەساڵی 1949 کە هێشتا قوتابی بووە چووەتە ناوچە کوردنشینەکانی ئەرمەنستانی سۆڤێتی ودەستیکردووە بەکۆکردنەوەی دەقی زارەکی کوردی. هەروەها چەندین لێکۆڵینەوەی لەبواری کەلەپووری کوردی کردووەو توانیویەتی (6) کتێب لەم بوارەدا بێنێتە بەرهەم، یەکێك لەوانە کتێبی (ئەدەبی لاوانەوەی کوردی)یە کە لەساڵی 1982 بەزمانی ڕوسی چاپکراوە. ئەو دەقانەی کە لەم کتێبەدا بڵاوکراونەتەوە، نووسەر خۆی لەدەمی کەسانی کوردی وەرگرتووەو تۆماری کردوون [تەقی، 1986: 106]. ڕۆژهەڵاتناسانی بریتانیش لەم بوارەدا هەندێ هەوڵیان داوەو بڕێك دەقی زارەکی کوردییان کۆکردۆتەوە [عەبدوڵلا، 2009a: 299- 300].

هەندێ لەنووسەران وفۆلکلۆرپەروەرانی کوردیش ڕێچکەی ئەم ڕۆژهەڵاتناسانەیان گرت و بەهەوڵی تاکە کەسییان چەندین دەقی زارەکی کوردییان تۆمارکردو بڵاوکردەوە. وەکو: (حەجی جوندی 1908- 1982) [7] کە بایەخی زۆری بەکۆکردنەوەی دەقەکانی ئەدەبی زارەکی کوردی داوەو چەندین کتێبی لەم بوارەدا بەچاپ گەیاندووە، لەوانە: (فۆلکلۆرا کورمانجا/ ساڵی 1936)و (مەسەلەو مەتەلۆکێن جماعەتا کوردا)و (حکیاتێد جماعەتا کوردیێ) [خەلیل، 2007: 135]. هەروەها عەرەبی شەمۆ (1897- 1981)[8] کە کتێبی (حیکایەتا جەماعەتا کوردا)ی بڵاوکردەوە [خەلیل، 2007: 89]. (ئۆردیخانی جەلیل)یش بێجگە لەو کتێبەی کە لەبارەی سترانی زارگۆتنی دیرۆکی دایناوە [بڕوانە: جەلیل، 1977]، چەندین خزمەتی تری بە بواری فۆلکلۆری کوردی گەیاندووە؛ یەکێك لەوانە کتێبی (زارگوتنا کوردا)یە کە بەهاوبەشی لەگەڵ (جەلیلی جەلیل)ی برای دایناوە. ئەم کتێبە کە بە گوتەی (کەمال مەزهەر): "گەورەترین بەرهەمی فۆلکلۆری کوردییە" بە دوو بەرگ لەساڵی 1978دا لەمۆسکۆ بڵاوکراوەتەوە. کتێبەکە بێجگە لەپێشەکییەکی کوردی و هەروەها یەکێکی تری ڕوسی، دەیان سترانی دیرۆکی وداستان وشیوەن وپەندی پێشینان ومەتەڵی تێدایە [ئەحمەد، 2008: 258، 278]. (جەمیلە جەلیل)یش (75) دەقی زارەکی کوردی لەساڵی 1964 لەژێر ناوی (کلامێد جماعەتا کوردا) لە یەریڤان بڵاوکردەوە. ئەم دەقانە هەندێکیان سترانی دیرۆکی بوون؛ وەکو (خانی کورد- دمدم) و (خەلیل بەگ) [ئەحمەد، 2008: 297]. لێرەدا نابێ (قەناتێ کوردۆ)ش لەبیر بکەین، کە ئەویش یەکێکی ترە لەوانەی

[7] بۆ ناسینی کەسایەتی حەجی جوندی بڕوانە: خەلیل، 2007، 135- 142.
[8] لەبارەی ژیان وبەرهەمەکانی بڕوانە: شامیلوف، 1984: 21-27.

خزمەتی بواری ئەدەبی زارەکی کوردییان کردووەو هەندێ کتێبی لەم بارەیەوە دەرکردووە.[9] بێگومان ئەمانە لەکوردانی یەکێتی سۆڤیێت بوون.

لەکوردستانی باشووریش ژمارەیەکی زۆر لەنووسەران و توێژەران لەم بوارەدا کاریان کردووە، بۆیە تەنیا وەکو نمونە باسی هەندێکیان دەکەین؛ لەوانە (ئیسماعیل حەقی شاوەیس) کە لەسەردەمێکی زوودا کاری لەسەر کۆکردنەوەو تۆمارکردنی پەندی پێشیناندا کردو لەساڵی (1933)دا کتێبێکی لەم بارەیەوە دەرکرد [بڕوانە: شاوەیس، 1933]. لەساڵانی دواتریشدا کەسانی تر هەمان ڕێچکەیان گرت؛ وەکو (شێخ محەمەدی خاڵ) کە لەساڵی (1957)دا کتێبێکی (192) لاپەڕەیی لەسەر هەمان بابەت دانا [بڕوانە: خاڵ: 1957، 1971]. لەم ساڵانەی دواییشدا(مەلا مەحمودێ دێرشەوی) چەندین پەندی پێشینانی دەڤەری بادینانی کۆکردەوەو بەلێکدانەوەوە لەکتێبێکدا بڵاویکردەوە [بڕوانە: دێرشەوی، 2000]. هەندێ نووسەری تریش هۆنراوەو گۆرانییە فۆلکلۆرییەکانیان کۆکردۆتەوە؛ وەکو (هیمدادی حوسێن) کە کتێبی (چەپکێ هۆنراوەی فۆلکلۆری دەشتی هەولێر)ی دەرکرد [بڕوانە: حوسێن، 1986]. هەروەها (جەلال مەلا حەسەن خۆشناو) کە چەندین لاوکی کۆکردەوەو لەکتێبێکدا بەچاپی گەیاندن [بڕوانە: خۆشناو، 1990]. لەدەڤەری بادینانیش (حەجی جەعفەر) کتێبێکی تایبەت بە(حەیران) دەرکرد [بڕوانە: جعفر، 1989]. هەندێکی تریش چیرۆك وداستان وبەیتی فۆلکلۆری کوردییان تۆمارو بڵاوکردۆتەوە؛ وەکو (سەعدوڵڵا شێخانی) و (تاریق جامباز) و(مستەفا نوری بامەڕنی) [بڕوانە: شێخانی، 1986؛ جمباز، 1983؛ بامەڕنی، 1980]. کەسانێکیش مەتەڵ (مامك)یان کۆکردۆتەوە؛ وەکو (ئەحمەد عەبدوڵڵا زەڕۆ) [بڕوانە: زەڕۆ، 1985]. بێجگە لەمانە دەیان نووسەر وفۆلکلۆرپەروەری تریش لەبواری کۆکردنەوەو بڵاوکردنەوەی دەقە زارەکییەکان کاریان کردووە.[10]

هەندێ لە نووسەرانی کورد لەپاڵ کۆکردنەوەی دەقی زارەکی بایەخیان بەلێکۆڵینەوەی فۆلکلۆریش داوە، وەکو: (د.عززەدین مستەفا ڕەسول) [بڕوانە: ڕەسول، 1970، 1979]و(د. شوکریە ڕەسول)[11] [بڕوانە: ئیبراهیم، 1984] و (ئەسعەد عەدۆ) [بڕوانە: عەدۆ، 2006] و(عەلی جزیری)و چەندانی تر [بڕوانە: پەتی، 2005: 235-250]. ئەمەی دوایی کتێبێکی دوو بەرگی بەزمانی عەرەبی بۆ ئەدەبی زارەکی کوردی تەرخانکرد [بڕوانە: جزیری، (2000) (2008)]. بێجگە لەمە لەڕووپەڕی گۆڤارو ڕۆژنامەکاندا چەندین دەقی فۆلکلۆری دەبینین کە هەندێ لەنووسەران دوای بیستنیان تۆماریان کردووەو بڵاویانکردۆتەوە.[12] بەمەش چەندین دەقی ئەدەبی زارەکی کوردییان لە فەوتان پاراستووە. هەروەها دەیان ستران ولاوك وحەیرانی فۆلکلۆریش لەسەر کاسێتی دەنگی تۆمارکراون ولە ئەرشیڤی ئێزگەو تەلەفزیۆنەکان یان لەتۆمارگەو ماڵەکاندا هەن.

لەکوردستانی ڕۆژهەڵاتیشدا چەندین نووسەر ولێکۆڵەر خۆبەخشانە لەم پێناوەدا خزمەتیان کردووە و ئێستاش بەردەوامن. لەوانە دەتوانین ئاماژە بە (هیمن)ی شاعیر و (عوبەیدوڵڵا ئەیوبیان) بکەین. لەنێو ئەوانەش کە ئێستا لە ژیاندا ماون دەکرێ ناوی (قادر فەتاحی قازی)، (ئەحمەد بەحری)، (ناسر سینا)، (جەعفەر حوسێنپوور / هێدی)، (محەممەد ساڵح ئیبراهیمی)، (سەید محەممەد سەمەدی)و (محەممەد عەلی

---

[9] لەبارەی نووسین وبەرهەمەکانی ناوبراو، بڕوانە: ئەحمەد، 2008: 301-302؛ پەتی، 2005: 198- 199.

[10] بۆ وەستان لەسەر ناوی ئەم نووسەرانەو بەرهەمەکانیان، بڕوانە: پەتی، 2005: 176- 207.

[11] ناوبراو تێزی دکتۆراکەشی بەناوی (پەندی پێشینان وقسەی نەستەقی کوردان) بوو، کە لەساڵی 1977دا کورتەیەکی لەمۆسکۆ بڵاوکردۆتەوە. بڕوانە: ئەحمەد، 2008: 373.

[12] بۆ نمونە بڕوانە: گۆڤاری (کاروان)، ژمارەکانی (25) تشرینی یەکەم 1984، ل16، (27) کانونی یەکەم 1984، ل97، (38) تشرینی دووەم 1985، ل105، (50) تشرینی دووەم 1986، ل106- 119؛ گۆڤاری (بەیان)، ژ(105) ئاداری 1985، ل90، 94.

سوڵتانی) بێنین [فەلاح، 2012]. شایانی باسە لەکوردستانی ڕۆژئاواشدا هەندی لەدڵسۆزانی کەلەپوری کوردی هەوڵی خۆیان داوە لەم بوارەدا؛ وەکو شاعیر (جگەر خوێن) کە لەساڵی (1957)دا کتێبی (گوتنا پێشییا)ی بەڕێنووسی لاتینی لەشام بڵاوکردەوە [ئیبراهیم، 1984: 31].

سەرەڕای هەموو ئەو هەوڵانە، هێشتا پێویستی ئەوە لەئارادایە کە دەزگایەکی فەرمی ئەرکی کۆکردنەوەو تۆمارکردنی ئەم دەقە زارەکییە کوردییانە بخاتە ئەستۆی خۆی. چونکە میللەتی کورد خاوەنی گەنجینەیەکی دەوڵەمەندە لە ئەدەبی زارەکی. دەبێ ئەوەش بزانین کە کەلەپووری میللی وپاراستنی، زۆر گرنگن بۆ بەدیارخستنی تایبەتمەندی کولتوری هەر نەتەوەیەك. بۆیە (یونسکۆ) لەساڵی 1984دا لەپلانی ئەو کاتەیدا ڕایگەیاند کە پێویستە پارێزگاری لە کەلەپووری میللی بکرێ، هەر جۆرێك بێ. ئەمەشی بەهاندەری گەشەسەندنی نیشتیمانی دانا [العسکر، 2007].

باسی دووەم: بایەخی ئەدەبی زارەکی بۆ مێژوونووسین:-

دیارە پەیوەندییەکی بەتین لەنێوان ئەدەب ومێژوودا هەیە. تەنانەت ڕێبازێکی مێژووی هەیە بۆ توێژینەوەی ئەدەبی؛ ئەویش ئەو ڕێبازەیە کە دەیەوێ لەکەسایەتی ئەدیب بکۆڵێتەوە بەناسینی ئەو سەردەمەی کەتێیدا ژیاوەو ئەو ڕووداوە گشتی وتایبەتییانەی کەپێیاندا تێپەڕیوە. دەقەکەش لەژێر ڕۆشنایی ژیان وسەربردەی ئەدیبەکەو ئەو هەلومەرجەی کاری تێکردووە، بخوێنێتەوە. بۆیە ئەو ڕێبازە کاردەکا لەپێناو بەدیارخستنی ئەو هەلومەرجە مێژوویی وکۆمەڵایەتییەی کە دەقەکەی تێدا بەرهەم هاتووە. بەواتایەکی تر خوێندنەوەیەکی مێژووییە بۆ گوتاری ڕەخنەی ئەدەبی کە هەوڵدەدات سەرهەڵدانی دەقە ئەدەبیەکە بە کات وشوێن وکەسایەتیەکانەوە ببەستێتەوە. لێرەدا مێژوو لەخزمەت لێکۆڵینەوەی دەقی ئەدەبیدا دەبێت. هاوکات، دەقی ئەدەبیش خزمەت بەبواری مێژوو دەکات، چونکە هەمیشە لەگەڵ خۆیدا ئاماژەی جوگرافی ومێژوویی وکۆمەڵایەتی وژینگەیی وکولتوری هەڵدەگرێ. هەروەها وێنای دەروونی مرۆڤایەتی وتێڕوانین وچەمکە میللییە باوەکان دەکات. ئەمەش دوای ئەوە دێت کە دەقە ئەدەبییەکە لەچوارچێوە زەمەنی وشوێنییەکەی خۆیدا دادەنرێ کە تیایاندا بەرهەم هاتووە. بۆیە زۆرجار جوگرافیناس ومێژوونووسان دەقی ئەدەبی دەکەنە سەرچاوەی زانیارییەکانیان [مسور، 2006].

ئەگەر ئەم تێڕوانینە بۆ ئەدەب بەگشتی ڕاست بێ، ئەوا بۆ ئەدەبی زارەکیش هەر ڕاستەو بەڵکو ڕاستتریشە. چونکە ئەدەبی زارەکی بە ئەدەبی (میللی)ش دەناسرێ، بەو پێیەی کە لەلایەن جەماوەرێکی فراوان قبوڵکراوەو بنکەی فراوانی کۆمەڵگە بەکاریدەهێنێ وپێیەوە پەیوەستە [محمد، 2008: 1]. ئەدەبی زارەکی یان بەواتایەکی فراوانتر، کەلەپووری زارەکی پەیوەندییەکی بەتینی لەگەڵ مێژوودا هەیە؛ چونکە ئاوێنەی ئەو قۆناغە شارستانییەیە کە خەڵك تێیدا دەژین. دەربڕی بیروبۆچوون وهەست وسۆزیانە. هەروەها وێنای ئەو سیستەمە ئابووری وکۆمەڵایەتی وسیاسی وڕۆشنبیریانە دەکات کە لەسەردەمێکدا باوبوون [العسکر، 2007؛ فەلاح، 2012]. دەقە زارەکییەکان ووردەکاری ژیانی ڕۆژانە ئاشکرا دەکەن و ڕەنگدانەوەی کێشەکانی خەڵك وچۆنیەتی چارەسەرکردنیان. بەواتایەکی تر حوکمدانی کۆمەڵگەیە لەسەر خۆی، لەڕێی دەنگی دانەری دەقە زارەکییەکان و وەڵامدانەوەی گوێگران. بۆیە ئەم دەقانە گەواهیدەری ناوەخۆن، نەك سەرنج وتێبینی دەرەکی [حبیدة، 2013].

لەوانە گرنگتر ئەوەیە کە سەربردەو ستران وهۆنراوە میللییەکان سیمای مێژوویی ئەو توێژانەیان پێوەدیارە کە لەدیدی مێژوودا نەبینراون وبەشاردراوەیی ماونەتەوە [عامر، 2005]. ئەم توێژانە کە زۆرجار

زۆرینەی کۆمەڵگە پێکدەهێنن، خاوەنی ڕۆشنبیرییەکی میللین کە ناچێتە ژێرباری سانسۆری دامەزراوەیی. بەرهەمەکانی ئەم ڕۆشنبیرییە میللییە، چ چیرۆك بن یان سەربردەو پەند وگۆرانی وتەنانەت قسەی نەستەق ونوکتە، هەڵوێستی ئەم توێژانە لەهەمبەر ژیان وجیهاندا دیاری دەکەن. جا ئەم هەڵوێستە لەتێگەیشتنەوە بێ یان لێکدانەوەو بیانووهێنانەوەو گاڵتەجاڕی، بەپێی شێوازو ئەرکی هەریەکەیان. بۆیە ئەم بەرهەمە فۆلکلۆرییانە جۆرێکن لەهەڵوێستی بەرهەڵستکاری لەدژی واقیعێکی مێژوویی داسەپاودا. ئەگەر کۆمەڵگەی فەرمی ونیمچە فەرمی پشت بەنووسراو ببەستن، ئەوا کۆمەڵگەی فەرامۆشکراو کەهیچ بەشدارییەکیان لەبەڕێوەبردنی ژیانی ڕۆژانەدا نیەو لەهەڵومەرجێکی ژیاری ناهەمواردا دەژین، پشت بەم ڕۆشنبیرییە میللییە دەبەستن کە زارەکییە. ئەوان لەبەرامبەر دەسەڵات وکێشەکانی ژیانی ڕۆژانەیاندا، پەنا دەبەنە بەر سیمبول ودەربڕینی ئاماژەدار. زۆرجاریش بەرهەمە زارەکییەکان خۆیان لەهەموو سانسۆرێك ڕزگار دەکەن، جا چ سانسۆری دەسەڵات بێ یان کۆمەڵگە و تەنانەت سانسۆری منی باڵا. بۆیە لەڕێی ئەم کەلەپوورە میللییە زارەکییە دەتوانین ڕۆبچینە نێو مەسەلە نێوخۆییە ووردەکان ودەرگا داخراوەکان بکەینەوە. چونکە هەزاران کەسانی پسپۆرن لەبواری هەزاریدا و لەو هەڵومەرجە کۆمەلایەتییەی کەتیایدا دەژین. هەروەکو جووتیارانیش پسپۆرن لەبواری کشتوکاڵ وژیانی لادێ. بێگومان تاکەکانی هەر کۆمەڵگەیەك خۆیان باشترین سەرچاوەن بۆ ناسینی ئەو کۆمەڵگەیە [عبدالحافظ، 2005].

سەرەڕای ئەمە دەبێ بزانین کە دەقەکانی ئەدەبی زارەکی بەتێپەڕبوونی کات وسەردەم تووشی گۆڕانکاری ودەستکاری وقرتاندن وزیادەخستنەسەر بوونە. بۆیە ناکرێ وەکو ڕاستی مێژوویی ڕەها وەربگیرێن. نووسەرێك لەم بارەیەوە دەڵێ ئەگەر گۆرانی وبەیتە شیعرییە زارەکییەکان دوای تۆمارکردنیان بەراوورد بکەین، دەبینین هیچ یەکێك لەمانە دووجار بەهەمان شێوە نەگوتراوەتەوە، ئەگەرچی لەڕووی کێشدا هەمان نەزمیان هەیە. ڕاستە شێوازەکەیان هەریەکە وبابەتەکانیش دووبارە دەبنەوە، بەڵام هەرجارەی بەشێوەیەکی جیاواز ڕێکخراون، تەنانەت لەسەر زاری یەك شاعیریش. ئەم گۆڕانە وابەستەیە بە کاردانەوەی جەماوەر وسەوداسەری شاعیرەکەو جۆری بۆنەکەو چەندین هۆکاری کۆمەلایەتی وسایکۆلۆژی تر [أونج، 1994: 107].

ئەم مەسەلەیە لەلایەن (ئۆسکار مان)یش پشتڕاست دەکرێتەوە کاتێ سەبارەت بە بەیتبێژێکی ناوچەی موکریان کە ناوی (ڕەحمان)ـە دەڵێ: "تەنانەت ئەو جێیانەی ڕەحمان وەك پەخشان دەریدەبڕین وسوور بوو لەسەر ئەوەی کە ئەوەش بەشێکە لەبەیتەکان، هەروا لەخۆوە دەیخستنەسەر ولەگەڵ سەروا ڕێکیدەخستن. دڵنیام ئەم پەخشانانە ئی خۆی بوون، چونکە هەمووجارێ ئەو بەشانەی بەچەشنێکی دی دەگێڕانەوە". لەشوێنێکی تریش دەڵێ: "زۆر شتیشی لەخۆیەوە لەبەیتەکان داویشتن، بەڵام زۆر کەمتر لەوەی کە ئەمن لەپێشدا بیرم لێدەکردەوە". دیارە ئەو زیادانە کاریگەریان لەکرۆکی سەرەکی بەیتەکان نەکردووە، چونکە دوای ئەوەی چەند دەقێکی زارەکی کە لەبارەی یەك بابەت گوتراون، بەراوورد دەکات دەڵێ سەرت سوڕدەمێنێ کە چۆن "سینگاوسینگ بەشێوەی زارەکی ئاوا بەڕێکوپێکی هاتوون" [ئۆسکارمان، 2013: 36، 40].

هەرچەندە ئەو چیرۆك وستران وبەیتە شیعرییە زارەکییانەی کە باسی ڕووداوەکان دەکەن، بەراوورد بەشیعرو هۆنراوەکانی تر، زیاتر لەیادەوەریدا بەپارێزراوی دەمێننەوە. چونکە پشت بەهێڵی گێڕانەوەی ڕووداوەکان دەبەستن، بەپێی زنجیرەی ڕوودانیان. بەڵام زۆرجار شاعیرە زارەکییەکە بەووردی پابەندی زنجیرەی زەمەنی ڕووداوەکان نابێت و ڕووداوەکان لەبیر دەکات و بۆ نمونە دەچێتە سەر وەسفکردنی زرێی پاڵەوانەکە [أونج، 1994: 203، 210].

دەقە زارەکییەکان چونکە لەگەڵ دروستبوونیان نانووسرێنەوەو بەتۆمارکردن نابەسترێنەوە، بۆیە شلك ونەرم دەبن وهەمیشە لەدروستبوون دان. بێگومان هیچ ڕێگرییەك نیە کە لەگەڵ دوورکەوتنەوەیان لەڕووی

شوێن وکاتەوە، بەرەبەرە لەواقیع دوور بکەونەوەو بچنە جیهانی ئەفسانەوە. بەتایبەتی کە میکانیزمی گێڕانەوەی زارەکی بەسروشتی خۆی، هەمیشە سەردەکێشێ بەرەو گۆڕینی ڕووداوە مێژووییەکان بۆ شێوازی ئەدەبی. ئەمەش وادەکا کە بەبێ هەستکردن، گێڕانەوە مێژووییەکە ببێتە گێرانەوەیەکی داستان ئامێز ونزیك لە ئەفسانە. دەبێ ئەوە بزانین کە خودی ئەفسانە لەبنەڕەتدا لەسەر ڕووداوێکی مێژوویی هەڵچنراوە. لەسەرێکی تریشەوە، چونکە لەکۆمەڵگە نەخوێندەوارو زارەکییەکان بێجگە لەیادەوەری هیچ ئامرازێکی تر نیە بۆ پاراستنی زانیاری ودەقەکان. بۆیە یادەوەری میکانیزمەکانی خۆی بەسەر شێوەی دەقەکە دادەسەپێنێ، بۆ ئەوەی نەوە دوای نەوە بمێنێتەوەو لەسەر زاران بێ. ئیتر ئەم میکانیزمە بە بەردەوامی کاردەکات لەپێناو گۆڕینی ڕووداوە مێژووییەکان بۆ چیرۆکی ئەفسانەیی. ئەویش بەداڕشتنی دەقەکە بەشێوازێکی هونەری وا کە لەگەڵ پێداویستییەکانی ئەزبەرکردن وپاراستنی زارەکی بگونجێ. بەڵام ئەمەش لەسەر حیسابی واقیعی مێژوویی و ووردەکاری ڕووداوەکە دەبێت [الصویان، 2012].

لەئەنجامی هەموو ئەمانە، ئەرکی مێژوونووس سەبارەت بەسەرچاوەکانی مێژووی زارەکی لەنێویشیاندا ئەدەبی زارەکی، زۆر ئاڵۆزە. چونکە سێ کێشەی سەرەکی لەبەردەم دایە؛ یەکەمیان: خۆ ڕزگارکردنە لەهەژمونی بەڵگەنامەو دەقی نووسراو، کەخۆیان بەسەر ڕێبازی لێکۆڵینەوەی مێژوو‌ییدا سەپاندووە. بۆیە دەبێ گەواهییە زارەکییەکان کۆبکاتەوەو لەگەڵ گەواهییە نووسراوەکان بەراووردیان بکات. بەڵام دەبێ گوێ بۆ ئەوانە ڕادێرێ کە لەمێژوودا نەیانتوانیوە بەشێوازی نووسراو کێشەکانی خۆیان بخەنەڕوو؛ وەکو جووتیاران وئافرەتان وکەمینەکان وپەراوێزخراوەکان. چونکە هەموو ئەمانە گوێیان گرتووەو گێرانەوە دەماودەمەکانیان گواستۆتەوەو لێدوانیان هەبووەو قسەیان کردووە. بەڵام نەیانخوێندۆتەوەو نەیاننووسیوە. دووەم: لەسەری پێویستە گێرانەوەی ڕاستی لەگێڕانەوەی ناڕاست (وەکو ئەفسانەو حیکایەت) جیابکاتەوە. لێرەشدا کێشەیەکی قورسی لەبەردەم دایە. چونکە سنووری نێوان ڕاستی و ناڕاستی تۆخ نیەو تەمومژاوییە. سییەمیشیان: کێشەی دیاریکردنی زەمەنە؛ چونکە خاڵی هەرەلاوازی دەقی زارەکی ئەوەیە کە بە ساڵ وبەروارێکی دیاریکراو نەبەستراوەتەوە. بۆیە لەسەر مێژوونوس پێویستە کەتێڕوانینێکی ڕەخنەگرانەی هەبێ لەهەمبەر ئەم گێڕانەوە زارەکییانە. هەنگاوی یەکەمیش ئەوەیە کە بەرامبەریان بکات لەگەڵ ئەرشیڤی نووسراو وسەرچاوەکانی تر، بۆ دیاریکردنی کات وسەردەمیان [حبیدة، 2013].

باسی سێیەم: مێژووی کورد لەسایەی ئەدەبی زارەکیدا:-

لەماوەی چوار سەدەی مێژووی نوێی کوردستان (1514- 1914) و بەڵکو لەسەدەکانی پێشتریش، نووسینەوەی مێژووی ئەم وولاتەو دانیشتووانەکەی، کێماسی ئاشکرای پێوە دیارە. ئەو کتێب ودانراوە کەمانەی کە کوردان لەم ماوەیەدا لەبارەی خۆیان نووسیویانە، ئەو کەلێنە گەورانە پرناکەنەوە کە ئەم مێژووە بەدەستیانەوە دەناڵێنێ [بڕوانە: هەروتی، 2014: 27- 53]. بۆیە ئەو مێژوونووسانەی کە بایەخ بەمێژووی ئەم ماوەیەی کوردستان دەدەن. ناچارن پشت بەو سەرچاوانە ببەستن کەمێژوونووسانی نەتەوەو میللەتانی دەوروبەر نووسیویانە. دیارە ئەو سەرچاوانەش لەبنەڕەتدا بۆ تۆمارکردنی مێژووی کورد تەرخان نەکراون. بەڵکو تەنیا لابەلا باس لەڕووداوەکانی کوردستان دەکەن. بۆیە ناچنە قووڵایی ئەو ڕووداوانەی کە لەم وولاتەدا ڕوویانداوە. ئەمە سەرباری هەڵوێستی نەرێنییان لەهەمبەر کوردو دەسەڵاتە خۆماڵییەکانیان [بڕوانە: هەروتی، 2014: 149-199]. لێرەدا بایەخی ئەدەبی زارەکی بۆ نووسینەوەی مێژووی کورد وکوردستان بەرجەستە دەبێ. چونکە ئەو ڕووداوگێڕەوەو گۆرانیبێژ وشاعیرە زارەکییانەی کورد باش ئاگاداری ئەو هەلومەرجە بوون کە لەوولاتەکەیان دەگوزەرا. ئەوان وەکو چاوێك وابوون لەسەر ڕووداوە نێوخۆییەکانی

کوردستان. بەپێچەوانەی مێژوونووسانی میللەتانی دەوروبەر کە بایەخیان بەو ڕووداوانەی کوردستان نەدەدا، ئەگەر پەیوەست نەبان بەمێژووی دەولەتەکەی خۆیان. یان هەر لەبنەڕەتەوە لەم ڕووداوانە ئاگادار نەبوون.

دیارە میللەتی کورد لەسەردەمانی پێشوو بە یەکێك لەمیللەتە زارەکییەکان ئەژماردەکرا. چونکە بەهۆی بەرزیی ڕێژەی نەخوێندەواری لەنێویاندا، بەزۆری پەنای دەبردە بەر شێوازی زارەکی وگوتنەوەی دەماودەم [نیکیتین، 2008: 364]. هەروەها لەبەرئەوەی ژێردەستە بووە و ستەمی لێکراوە بۆیە ناچار بووە بۆ دەربڕینی خەیاڵ و ئێش و ئازارەکانی ژیان بپرژێتە سەر ئەدەبی زارەکی. ئەمەش خۆی دەبڕی ئەوەیە کە کوردان هۆگریەکی زۆریان بە فێربوونی زمانی زگماکیی خۆیان هەبووە [فەلاح، 2012.] لەسۆنگەی ئەمە، دەتوانین بڵێین کورد زۆر بەکەمی دەستی داوەتە نووسینەوەو تۆمارکردنی ڕووداوە مێژووییەکانی خۆی. بەڵام هەستی مێژوویی هەبووەو زۆرێك لەم ڕووداوانەی لەیادەوەری خۆیدا پاراستووە. دوای ئەوەی لەشێوەی چیرۆك وداستان یان بەیت وستران داڕێژراون، ئینجا دەماودەم گوتراونەتەوەو نەوە لەدوای نەوە ماونەتەوە. بەڵام هەندێ جار دوای چەند نەوەیەك لەناوچوون؛ ئەوەتا (شەرەفخانی بەدلیسی) کە باسی یەکێك لەمیرانی بابان دەکات، دەڵێ: "ئەدیبانی کورد بایەخیان بەو ڕووداوانە دا کە بەسەری هاتن، هەروەها بە ئازایەتی وبەخشندەیی ئەویشیاندا هەڵدا. بەچەندین هۆنراوە وەسفیان کردو چەندین چیرۆکیان لەبارەیەوە دانا کە ئێستا قسەی دانیشتن وکۆڕەکانە، لەگەڵ چەندین سروود کە دەنگخۆشان وەکو ستران دەیڵێنەوە" [البدلیسی، 2001: 476]. بەڵام ئێستا هیچ یەکێك لەم هۆنراوەو چیرۆك وسترانانە نەماون. ئاشکرایە کە چەندین دەقی زارەکی تریش کە بایەخی مێژووییان هەبوو، لەناوچوون. دەکرێ هێشتا دەقی تریش لەناوبچن. بێگومان ئەمەش زیانێکی گەورەیە بۆ مێژووی کورد.

هەندێ مێژوونووس وتوێژەری کورد لەم ساڵانەی دواییدا لەم ڕاستییە ئاگادار بوون وسەرنجیان بۆ بایەخی دەقە زارەکییەکان سەبارەت بەمێژووی کورد، ڕاکێشا. هەندێکیان هەوڵیاندا بەکردار ئەمە بسەلمێنن، ئەویش لەڕێی تێهەڵکێشکردنی ئەم دەقە زارەکییانە لەگەڵ زانیارییە مێژووییە نووسراوەکان. وەکو نمونەیەك دەکرێ ئاماژە بەکتێبی (کورد وعەجەم) بکەین، کە لەسەروبەندی باسکردنی ڕووداوی (قەڵای دمدم)[13] هەندێ بەیتی فۆلکلۆریشی لەبارەی ڕووداوەکە هێناوەتەوە [بڕوانە: ئەمین، 2005: 98-104]. هەروەها دەبێ ئاماژە بەکتێبی (گلێداخ بێخودێ نینە)ی (یەلماز چاملیبەل) بکەین کە لەمیانەی باسکردنی ڕووداوەکانی شۆڕشی ئاگری (1927- 1930) چەندین سترانی دیرۆکی هێناوەتەوەو هەریەکەی لەشوێنی تایبەت بەخۆی داناوە. بۆ نمونە کە باسی شەرڤانێکی کورد دەکات، سترانێك دێنێتەوە کە لەو سەردەمەدا لەبارەی ئەم شەرڤانە گوتراوە [Camlibel, 2005: 87, 89, 91, 93]. بێگومان ئەم کارانە سەرەڕای بایەخی خۆیان، ناچنە چوارچێوەی بەکارهێنانی ئەم دەقە زارەکییانە وەکو سەرچاوەی مێژوویی. چونکە زانیاری مێژووییان لێوەرنەگیراوە.

هەندێ مێژوونووسی تر هەستاون بەکۆکردنەوەو تۆمارکردنی ئەو سترانە دیرۆکییانەی کە تایبەتن بەڕووداوێکی مێژووی کوردستان، ئینجا شرۆڤەیان بۆ کردووە. وەکو (عەبدولفەتاح عەلی یەحیا) کە چەند هەوڵێکی گرنگی لەم بارەیەوە داوە. یەکێك لەوانە ووتارێکە بەزمانی عەرەبی لەبارەی سترانێ دیرۆکی تایبەت بە میرنشینی بۆتان وبۆتانییەکان وتیایدا چەند دەقێکی زارەکی خستۆتەڕوو کە باس لەڕووداوەکانی میرنشینی بۆتان دەکەن لەسەردەمی میر بەدرخان پاشا (1821- 1847). هەر لەوێدا و لەچوارچێوەی بەدیارخستنی گرنگی ئەم دەقە زارەکییانە، باسی لەگرنگی ئەم جۆرە سترانانە کردووە بۆ نووسینی مێژووی کوردو گەواهی چەندین نووسەر وتوێژەریشی لەم بارەیەوە هێناوەتەوە [بڕوانە: یحیی، 1985]. هەوڵێکی

---

(13) ئەمە ڕووداوی گرتنی ئەم قەڵایەیە لەلایەن سەفەوییەکان لەساڵی 1609دا. لەلاپەڕەکانی داهاتوودا زانیاری زیاتری لەبارەوە دەنووسین.

تریشی باسێکه بەناونیشانی (دیرۆك وسەرپێهات/ عەلی ئاغایێ ئەرگوشی)، که ئەم جارەیان بەکوردی بەڵام هەر لەگۆڤاری (کاروان) بڵاویکردۆتەوە. لێرە چیرۆك وبەیتی عەلی ئاغای ئەرگۆشی تۆمارکردووە که لەساڵی 1832دا بەدەستی ئێزیدییەکان کوژراوە. لێرەش بایەخی سترانی دیرۆکی بۆ مێژووی کورد دووپاتکردۆتەوە. هەروەها باسی ئەو هەڵومەرجە مێژووییەشی کردووە که ئەم ڕووداوەی تێدا قەوماوە. بێگومان هەردوو دەقەکەش (چیرۆك وبەیتەکە) بۆ ماوەی چەندین ساڵ هەر بەزارەکی گوتراونەتەوە، بەڵام دواتر تۆمارکراون [بڕوانە: یحیی، 1986: 106- 119].

هەرچی (سەلاح هروری)یە، ئەویش هەنگاوێکی لەم جۆرەی هەڵێناوەو لە نامیلکەیەکدا باسی لەگرنگی سترانێ دیرۆکی کوردی کردیە وەك سەرچاوەیەك بۆ نووسینەوەی مێژووی کورد. ئەویش گەواهی چەندین نووسەر وکوردناسی هێناوەتەوە، بۆ سەلماندنی ئەم بۆچوونە. دواتریش هەوڵیداوە زانیاری سەرچاوە مێژووییەکان لەبارەی ڕاپەڕینی ساڵی 1919ی بادینان، لەڕێی سترانە دیرۆکییەکان پشتڕاست بکاتەوەو بەراووردیان بکات. بێگومان چەند دەقێکی باشی لەو سترانە دیرۆکیيانەش تۆمارکردووە که تا ئەم ساڵانەی دوایی لەبارەی ئەم ڕاپەڕینە لەدەڤەری بادینان دەگوترانەوە [بڕوانە: 2004: 5-10، 19-22، 27].

ئەم کارانە تەنیا دەکرێ وەکو هەوڵی بەرایی ئەژماربکرێن لەبواری سوودبینین لەئەدەبی زارەکی وەکو سەرچاوەیەك بۆ نووسینەوەی مێژووی کوردستان. چونکە ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی گەنجینەیەکی یەکجار دەوڵەمەندە بەجۆرێك (ڤیلجیفسکی) ناوی دەنێ "پەرەسەندنی لەڕادەبەدەری فۆلکلۆر" [نیکیتین، 2008: 364]. دیارە ئەم گەنجینەیە هەزاران دەقی زارەکی تێدایە که دەشێ زانیاری زۆریان لێهەڵێنجین لەبارەی پێشهاتەکانی ڕابردووی ئەم وڵاتە. بێگومان ئەم ڕاستییە شاردراوە نیەو ساڵانێکە دەوڵەمەندیی کورد لەبواری ئەدەبی فۆلکلۆری، سەرنجی ڕۆژهەڵاتناسانی ڕاکێشاوە. بۆیە لەو کتێبانەی که لەبارەی کورد نووسیویانە، ئاماژەیان بەم مەسەلەیە داوە [بڕوانە: بوا، 1973: 55؛ شفیلی، 2008: 71-73]. یەکێك لەوانە ڕۆژهەڵاتناسی سۆڤیێتی (مینتیشا شڤیلی)یە، که نووسیویەتی: "لەفۆلکلۆری کورددا مێژووی ئەم نەتەوە کۆنە، خەباتی چەندین سەدەی لەپێناوی ئازادی و بۆ خۆدەستنیشانکردنی نەتەوەیی ڕەنگیداوەتەوە". هەروەها دەڵێ: "لەفۆلکلۆری دەوڵەمەندی کوردیدا، گۆرانی- چیرۆکی بەستراو بە ڕووداوی ڕاستەقینە ئەو شەخسیاتە مێژووییانەی ڕۆڵێکی گەورەیان هەبووە لەمێژووی گەلی کورددا جێگەیەکی تایبەتیی هەیە" [شفیلی، 2008: 71، 72].

هەرچی (باسیلی نیکیتین)ـە دەڵێ: "فۆلکلۆری کوردی لەڕووی هەمەجۆری بابەتەکانیەوە، زۆر دەوڵەمەندە. لەپاڵ شیعر وگۆرانی... هۆنراوەی لەخۆڕا وداهێنراوی تێدایە که لەهزرێکی تەواو میللی و دوور لەدروستکردن وهەڵبەستن هەڵقوڵاوە. هەریەکێکیشیان لەکاتی یان کەمێك دوای ئەو ڕووداوە سەرچاوەی گرتووە که بۆی ڕێکخراوە". کاتێکیش باسی ئەو دەقە زارەکیيانە دەکات که (ئۆسکار مان) کۆیکردوونەتەوە، دەڵێ: "هەموو ئەو شوێنەوارانە گەنجینەیەکی ڕاستەقینەمان لەزانیاری دەدەنێ لەبارەی ژیانی میللەتی کورد، که تا ئێستا سوودی لێ نەبینراوە بۆ ناسینێکی فراوانتر وگشتگیرتری دەروونی ئەم میللەتەو تایبەتمەندییەکانی، تەنیا بەریژەیەکی کەم نەبێ" [2008: 369، 399]. یەکێکی تر لەم ڕۆژئاواییانە (دانا شمیدت)ی ئەمریکییە که لەو بڕوایە دابوو گیانی میللەتی کورد لەسترانەکانی دایە لەگەڵ هۆنراوەو ئەفسانەو چیرۆکەکانی. ئەمەش بە هۆکارێك دادەنێ بۆ شانازیکردنی کورد بە ئەدەبە فۆلکلۆرییەکەی [السندی، 2002: 431].

دیارە ئەدەبی زارەکی کوردی یان بڵێین فۆلکلۆری کوردی، چەندین جۆر دەگرێتەوە، وەکو پێشتر ئاماژەمان پێدا. بێگومان هەموو جۆرەکانیشی بایەخی خۆیان هەیە بۆ توێژینەوە لەبارەی مێژووی سیاسی کوردستان وئاشنا بوون بەڕەوشی ئابووری وکۆمەڵایەتی وئایینی وڕۆشنبیریی کۆمەڵگەی کوردی لەسەردەمانی ڕابردوودا. بۆ نمونە ئەو پەندە پێشینانەی که دەڵێ "کەم بژی کەڵ بژی". دەکرێ ببێتە بەڵگەیەك

لەسەر بەرزی پێگەی ئازایەتی لەکۆمەڵگەی کوردیدا. هەروەها لەڕێی مەتەڵەکانیش دەتوانین بە هەندێ کەرەستە ئاشنا بین کە لەسەردەمانی پێشوو بەکاردەهاتن وئێستا نەماون، یان زۆر کەم بوون. وەکو " سەر ستویرێ بن زراف" کە دەکاتە (تەشی یان خەرەك). یان "شەق شەقی شەقاقی، کەتە عەردی عەرد پەقی" کو مەبەست لێی (هەوجار)ـە [بڕوانە: جعفر، 1986: 100-105]. بەڵام هەندێك دەقی زارەکی دەبنە سەرچاوەی مێژوویی وڕاستەوخۆ زانیاریمان لەبارەی ڕووداوەکانی کوردستان دەدەنێ. بەتایبەتی گۆرانی فۆلکلۆری کە گرنگترین بواری ئەدەبی فۆلکلۆرییە [ڕەسول، 1970: 95؛ ئیبراهیم، 1984: 116].

دیارە کوردان زۆر گرنگییان بەگۆرانی وبەیتە فۆلکلۆرییەکان داوە؛ تەنانەت (ئۆسکار مان) دەڵی: "ئەو لاوانەی دەنگیان خۆشە دەچنە کن (وەستا)یەك... هەتا فێری ئەو بەیتانە بن کە وەستاکە لەبەری کردوون و هەروا سینگاوسینگ هاتوون". هەروەها باسی ئەوەش دەکا کە خەڵکەکە زۆر تامەزرۆی بیستنی ئەم بەیتانە بوون و لەچاپخانەکانی ساباڵاغ لەدەوری بەیتبێژەکان کۆدەبوونەوە [ئۆسکارمان، 2013: 35-36]. لەنێو گۆرانی وبەیتە فۆلکلۆرییەکاندا گرنگترینیان بۆ ئێمە ئەو جۆرە گۆرانییەیە کە دەکرێ پێی بڵێین (سترانی دیرۆکی/ یان: گۆرانی میژوویی). چونکە بەگوتەی نووسەرێکی کورد "مێژووێکی کۆکەرەوەی زۆر لە ڕووداوە مێژووییەکانە" [المايي، 1999: 174]. ئەم جۆرە سترانە لەباکوور وڕۆژئاوای کوردستان پێی دەڵێن (سترانا شەڕا، مێرانی، سوارا) . چونکە باسی ڕووداو وشەڕەکانی کوردستان دەکەن وزانیاری و وورردەکاری گرنگمان لەم بارەیەوە دەدەنێ. بەڵام لەباشوور و ڕۆژهەڵاتی کوردستان بە (لاوك) دەناسرێ [يحيى، 1985: 154؛ هروری، 2004: 6، 8].

سەبارەت بە بابەتی ئەم جۆرە سترانە، (مینتیشا شڤیلی) دەڵێ: " لەفۆلکلۆری دەوڵەمەندی کوردیدا گۆرانی وحیکایەتی قارەمانانە جێگەیەکی دیاری هەیە" [2008: 72]. بەڵام ئاشکرایە کە چیرۆك وسەربردەی دڵدارانیش بابەتێکی تری ئەم جۆرە سترانە بووە. بۆیە (نیکیتین) دوای ئەوەی چەندین نمونەی لاوکی کوردیمان بۆ دەهێنێتەوە لەبارەی دڵداری وئەوین. لەگەڵ شەڕ وڕووداوی خوێناوی، دەڵێ: "ئەم نمونانەی لاوك کە پێشکەشمان کردن بەسن بۆ ئەوەی تێڕوانینێکی گشتیمان لەبارەی بابەتەکانی ئەدەبی میللی کوردی بدەنێ ئەوانیش خۆشەویستی وجەنگن" [2008: 390]. هەر لەسۆنگەی ئەمەوە، زۆربەی ئەو نووسەر وتوێژەرانەی کە سەروکاریان لەگەڵ لاوك وسترانی کوردی کردییە، ئاماژە بەگرنگی ئەم دەقانە دەکەن بۆ مێژووی کوردستان. هەندێکیان بەپێویستی دەزانن کە بکرێنە سەرچاوە بۆ نووسینەوەی ئەم مێژووە.(14) بەڵام دەبێ ئەوە بزانین کە کوردان ڕووداوەکانی مێژووی خۆیان هەر تەنیا بەشێوەی لاوك وستران نەپاراستووە. بەڵکو هەندێ حیکایەت و چیرۆکیشمان هەن کە باسی ڕووداوی ڕاستەقینە دەکەن. وەك ئەو چیرۆکە پەخشانەی کە باسی داستانی قەڵای دمدم دەکات و (ئۆسکار مان) لەکتێبەکەی خۆیدا تۆماری کردووە [بڕوانە: ئۆسکارمان، 2013: 45- 47].

لەپێناو سەلماندنی ئەم ڕاستیانەی سەرەوە، پێویستە بەگشتی لەدەقەکانی ئەدەبی زارەکی کوردی ڕابمێنین وبزانین تا چ ڕاددەیەك خزمەت بە بواری مێژوونووسی کوردی دەکەن. یان بەواتایەکی تر بڵێین ئایا خاڵە ئەرێنییەکانی ئەم دەقانە وەکو سەرچاوەی مێژوویی چین؟ خۆ دەبێ سەرنجی خاڵە نەرێنییەکانیشیان بدەین. ئەگەر سەرەتا سەیری ئەو سترانە دیرۆکییانە بکەین کە لەبارەی ڕاپەڕینی ساڵی 1919ی بادینان (دژی دەسەڵاتی بریتانیا) گوتراون، دەبینین ئەم سترانانە چەندین وورردەکاری لەخۆ دەگرن کە سەرچاوە ئاساییەکان باسیان نەکردوون، یان بەو شێوەیە نەچوونەتە قوڵایی ڕووداوەکەوە. هەندێ جاریش زانیارییەکانی نێو

(14) سەبارەت بە بۆچوونی هەندێ لەنووسەر وتوێژەران لەم بارەیەوە، بڕوانە: يحيى، 1986: 106- 107؛ هروری، 2004: 7- 10.

سترانەکان، شرۆڤەو لێکدانەوەکانی توێژەر ومێژوونووسان پشتڕاست دەکەنەوە. بۆ نمونە هەندێ مێژوونووس وەکو لێکدانەوەی خۆیان باسیان لە هۆکاری ئایینی کردووە لەبەرپابوونی ئەم ڕاپەڕینە. بەڵام لەسترانەکاندا بەڵگە لەسەر ئەم هۆکارە بەئاشکرا دەبینرێ، کاتێ لەسترانێکدا دەڵێ:

منێ سوێندەکا خاری ب قەسەمێ ب ئایاتی ب قورئانێ

ئەزێ شـــەرکی کم و ل گــەل حــوکــمــەتا ئینگلیزی

ئـــــەزێ پێشــاهیکــا عـــەسکـــەرێ گـــاوری دگرم [هروری، 2004: 20-21].

هاوکات ئەو سترانانە زانیاری و ووردەکاری زۆرمان دەدەنێ لەبارەی هێزەکانی بریتانیا و ئەو گروپانەی تێیدا بەشدار بوون. لەگەڵ جۆری ئەو چەکانەی کە لەشەڕەکاندا بەکارهاتوون. هەروەها ناوی چەندین کەسایەتی کوردیش تۆمار دەکەن کە لەم شەڕانەدا ڕۆڵیان هەبوو؛ وەکو: (حەسۆ دینۆ) کە یەکێك بوو لەئاغاکانی دەڤەری گۆیان، (حاجی شەعبان) ئاغای ئامێدی، (سادق برۆ) ئاغایێ گولی، (فارس بەگ)ی زێباری و چەندانی تر. ئەمە سەرباری باسکردنی پلانەکانی شەڕ وپێکدادانەکان ودەرەنجامەکانیان [بڕوانە: هروری، 2004: 27، 29-31، 35، 37-39].

بۆ ئەوەی زۆر لەم ماوە مێژووییە دوور نەکەوینەوە، ئاماژە بە بەیتێکی فۆلکلۆری دەکەین کە لەزاری سترانبێژێکی میللی وەرگیراوە. ئەم بەیتە کە بەزۆری لەکاتی دروێنەدا دەگوترایەوە، باسی شاڵاوی هێزەکانی ڕوسیا دەکات بۆ ڕەواندز لەساڵانی جەنگی یەکەمی جیهانیدا. لەم بەیتەدا ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە کە خەڵکی ناوچەکە چۆن چاوەڕێی کۆمەکی هێزەکانی عوسمانی بوون بۆ ئەوەی لەم کارەساتە ڕزگاریان بکات. بۆیە بەبێ ئارامییەوە هەواڵی پێشڕەویکردنی ئەم هێزەیان دەگواستەوە کە بەسەرکردایەتی (خەلیل بەگ) بەرێ کەوتبوو بەرەو ڕەواندز. لەکۆتایی بەیتەکەشدا دەڵێ:

هــەر لــەو شـــەڕێ عروسی   کــوژرا دۆستێ چل کەزی

شــاریان هەمــوو کــاولــکــرد   هەموو کوژران ڕواندزی

هــەرچــی ئاگــری تیبـــەردا   هــەرچــی بــردی بەدزی

خوای کرد دوژمن زوو شکا   گــــەڕاوە بە ســـەرکــزی [رسول، 1985: 105].

هەروەها (نیکیتین)یش بەشێکی لاوکێکی بۆ نووسیوین کە زانیاری گرنگی تێدایە لەبارەی غافلکوژکردنی (جەعفەر ئاغای شکاك) لەلایەن جێنشینی تەختی قاجاری لەشاری تەورێز [2008: 380-382]. ئاشکرایە کە (جەعفەر ئاغا) دژایەتی دەسەڵاتی قاجاری دەکرد، بۆیە لەساڵی 1905دا لەپیلانێکدا کوژرا [هەروتی، 2007: 63].

ئەگەر بگەڕێینەوە پێشتر وببینە سەردەمی عوسمانی کە لەکوردستاندا نزیکەی چوار سەدەی خایاند، چەندان دەقی زارەکی تر دەبینین، کە هەریەکەیان باس لەڕووداوێکی مێژوویی دەکەن. ئەم دەقانە بۆ ماوەی زیاتر لە (100) ساڵ بەشێوەی زارەکی گوتراون و دەماودەم گوازراونەتەوە، تا هەندێکیان دواتر تۆمارکراون. ژمارەیەکی زۆر لەم دەقە زارەکییانە (کە ئەوانیش زۆربەیان لاوك وسترانن) پەیوەندییان بەشەڕ وجموجوڵی هۆزەکانەوە هەیە. یەکێك لەوانە چیرۆك وبەیتی (عەلی ئاغای ئەرگۆشی) سەرۆك هۆزی مزوورییە، کە لەساڵی 1832دا بە پیلانێك لەلایەن (عەلی بەگ)ی میری ئێزیدییان کوژرا. ئەم چیرۆك وبەیتە

ووردەکاری زۆرمان لەبارەی ئەم پیلانەو پێشهاتی کوشتنەکە پێدەدەن. گرنگییەکەشیان لەوە دایە کە لەلایەن کەسانی نزیك لەڕووداوەکە لەڕووی شوێن وکات، گوترا ونەتەوە. بۆیە دەکرێ زانیارییەکانیان وەکو گوتەی شایەتحاڵ ئەژمار بکرێن [بڕوانە دەقەکە لە: یحیی، 1986: 109-119]. ئەمە لەکاتێکدایە کە سەرچاوە ئاساییەکان تەنیا بەکورتی باسی ڕووداوەکە دەکەن [بڕوانە: الدملوجی، 1999: 38؛ الحسنی، 1984: 140].

هەندێ لە لاوکەکان باسی کەسایەتییە مێژووییەکان دەکەن، بەڵام نەك چالاکییە سیاسی وسەربازییەکانیان کە دژی دەولەتانی داگیرکەری کوردستان ئەنجامیان دەدا، بەڵکو زانیاریمان پێدەدەن لەبارەی ژیانی خۆیان وبنەماڵەکانیان لەنێو هۆزەکەیاندا. وەکو ئەو لاوکەی کە باسی (تەیمور پاشای مللی)[15] دەکات، بەتایبەتیش ئەو پەیوەندییە خۆشەویستییەی کە لەنێوان (عەدلە خان)ی خوشکی و گەنجێکی جەربەزەی ئێزیدی بەناوی (دەروێشێ عەڤدی) لە ئارادابوو. بۆیە ئەم دەقە زارەکییە بە (لاوکی دەروێشێ عەڤدی) ناسراوە [بڕوانە: عەدۆ، 2006: 10-15]. شایانی باسە من خۆشم گوێبیستی ئەم لاوکە بوومە کە لەسەر کاسێتی دەنگی تۆمارکراوە.

لەهەموو ئەوانە گرنگتر ئەوەیە کە ئەم دەقە زارەکییانە هەندێ لاپەڕەی شاردراوەی مێژووی کوردیان بەدیارخستووە. وەکو چارەنووسی (سلێمان بەگی کوڕی قولی بەگ)ی[16] میری سۆران، کە لەهیچ سەرچاوەیەکی مێژووییدا باس نەکراوە. بەڵام بەگوێرەی بەیتێکی فۆلکلۆری بێت ناوبراو بەپیلانێك بانگکراوەتە بەغدا و لەوێ لەلایەن دەسەڵاتدارانی ویلایەتی بەغدا ژەهرخوارد کراوە [بڕوانە، ئۆسکارمان، 2013: 379-381].[17] ئەمەش دەکرێ بەڕاست وەرگیرێ، چونکە میری ناوبراو هێزو دەسەڵاتی لەناوچەکە زۆر زێدە ببوو، بەجۆرێك هەندێ جار گوێی بەفرمانەکانی سوڵتانی عوسمانیش نەدەدا [بڕوانە: رؤوف، 2008: 206- 215]. شایانی باسە، دەسەڵاتدارانی بەغدا دواتر بەپیلانی هاوشێوە چەند میرێکی کوردی تریش لەناودەبەن [بڕوانە: هروتی، 2000: 26، 62-63]. کەواتە ئەمە کارێکی ئاسایی بووە بەلای ئەوان.

ئەم بەیتەی پێشوو کە بە (بەیتی لەشکری) دەناسرێ، لەگەڵ هەندێ بەیتی تر – خۆم گوێبیستی هەندێکیان بووم لەڕێی کاسێتی دەگی- کە باسی هەمان بابەت دەکەن، هۆکارێکن بۆ مانەوەی ناوی (لەشکری) بەو سیفەتەی سوپاسالاری سۆران بووە لەسەردەمی سلێمان بەگی کوڕی قولی بەگدا. هەر لەڕێی ئەم بەیتە فۆلکلۆرییانە ناوی (خانزاد)ی شازادەی سۆرانیش بەزیندوویی ماوەتەوە. بەگوێرەی ئەم بەیتانە؛ ئەم شازادەیە خوشکی میر سلێمان بەگ بووە، کە لەکۆتاییەکانی سەدەی شازدەهەمدا کوژراوە. دوای ئەم ڕووداوە، خانزاد خاتوون دەسەڵاتی لەمیرنشینەکەدا پیادەکردووەو زۆر بەلێهاتوویی کاروباری ڕاییکردووە. بۆیە چەندین لاوك وبەیتی فۆلکلۆرییان بەسەردا هەڵداوەو لەیادەوەری خەڵکی ناوچەکەشدا ناو وناوبانگی هەر ماوەتەوە. تا ئێستاش هەندێ قەڵاو شوێنی دەڤەرەکە بەناوی ئەوەوە ناسراون؛ وەکو (قەڵای خانزاد) لەبناری چیای بەنی

[15] تەیمور پاشای مللی کە لەبەیتە فۆلکلۆرییەکاندا بە (تەمەر پاشای ملان) دەناسرێ، لەچارەگی کۆتایی سەدەی هەژدەهەمدا سەرکردایەتی هۆزی مللی دەکرد کە لەدەوروبەری ماردین بڵاوببوونەوە. لەم ماوەیەدا جموجوڵی لەناوچەکە زیادببوو، بۆیە دە ولەتی عوسمانی لەساڵی 1791دا هێرشێکی فراوانی کردە سەری ولێیخست. بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە: هروتي، 2008، 146-148.

[16] یەکێك بوو لەمیرە بەتواناکانی سۆران کە لەنیوەی دووەمی سەدەی شازدەهەمدا حوکمڕانی کردووە. بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی بڕوانە: البدلیسی، 2001: 464-466.

[17] شایانی باسە لەژێدەرێکی هاوچەرخیشدا ئاماژە بەڕووداوی ژەهرخواردکردنی سلێمان بەگ کراوە [بڕوانە: گەورانی، 2000: 152] بەڵام پێدەچێ ئەویش ئەم زانیارییەی هەر لەبەیتە فۆلکلۆرییەکان وەرگرتبێ لەڕێی خەڵکی ناوچەکەوە ، چونکە ئاماژەی بەهیچ سەرچاوەیەك نەداوە بۆ ئەم زانیارییەو وەکو لەسەرەوەش گوتم لەهیچ سەرچاوەیەکدا باسی ئەم ڕووداوە نەکراوە.

هەریر.[18] ئەمە لەکاتێکدایە کە تا ئێستا نەزانراوە ناوی (لەشکری) لەهیچ سەرچاوەیەکی مێژوویی یەکەمیدا هاتبێ. هەروەها ناوی (خانزاد)یش تا ماوەیەکی کەم بەر لەئێستا لەم جۆرە سەرچاوانە نەبینرابوو.[19] بەڵام لەم دواییانەدا بەدیارکەوت کە هەندێ سەرچاوەی یەکەمی و ڕەسەن باسی (خانزاد)ی سۆرانیان کردووە. وەکو (سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی) کە لەناوەڕاستی سەدەی حەڤدەمدا نووسراوە. لەم سەرچاوەیەدا ناوی "خانزادە سوڵتان" هاتووە [Evliyâ Çelebi, s.297]. ئەمەش ڕاستی هەبوونی ئەم کەسایەتییە مێژووییە پشتڕاست دەکاتەوەو بایەخی بەیتە فۆلکلۆرییەکانیش زیاتر دەسەلمێنێ.

هەندێ لەدەقە زارەکییەکان باسی ڕووداوێکی مێژوویی دەکەن کە لەسەرچاوە ئاساییەکاندا هاتووە، بەڵام ئەم سەرچاوانە وێنەی تەواوی ڕووداوەکەیان نەداوینەتێ. چونکە لە یەك دیوەوە سەیری ڕووداوەکەیان کردووە، وەکو داستانی (قەڵای دمدم). ئەم قەڵایە مەڵبەندی میرنشینی برادۆست بوو لەباکووری ڕۆژهەڵاتی کوردستان. بەڵام لەلایەن هێزەکانی (شا عەباسی یەکەمی سەفەوی 1588- 1629) ئابڵوقە دراو دوای بەرگرییەکی دلێرانەی کوردانی برادۆست بەسەرکردایەتی (خانی لەپ زێڕین)، لەساڵی 1609 داگیر کرا. بێگومان سەرچاوەی سەرەکیمان بۆ ئەم ڕووداوە تەنیا کتێبی (عالەم ئارای عەباسی)یە کەمێژوونووسی فەرمی شا عەباس (ئەسکەندەر بێگ تورکمان) دایناوە. بۆیە لەدیوی لای دەولەتی سەفەوییەوە ڕووداوەکەی تۆمارکردووەو ئاگاداری هەڵومەرجی نێوەخۆی ئابلوقەدراوان نەبووە. ئەمە سەرباری ئەوەی کەهەڵوێستێکی دوژمنکارانەی لەهەمبەر کوردان وەرگرتووەو بەچەندین ناو وناتۆرەی خراپ باسیان دەکات. چونکە مێژوونووسی دەربار بووە [بڕوانە: ترکمان، 1350هـ. ش: 791- 810]. بێگومان هەندێ نووسەری هاوچەرخیش باسی ئەم ڕووداوەیان کردووە، بەڵام ئەوانیش سەرچاوەکەیان هەر ئەم کتێبە بووە. [بڕوانە: ڕۆژبەیانی، 1992: 70-87؛ ئەمین، 2005: 80- 98]. لێرەدا بایەخی ئەو چیرۆك وبەیتە فۆلکلۆرییانەمان بۆ دەردەکەوێ کە لەبارەی ئەم داستانە هۆنراونەتەوەو دەماودەم هاتوون تا هەندێکیان تۆمارکراون وگەیشتوونەتە دەست ئێمە. چونکە ئەم دەقە زارەکییانە دیوەکەی تری ڕووداوەکەمان بۆ باس دەکەن کە دیوی کوردە ئابلوقەدراوەکانە. بێگومان زانیاری و ووردەکاری زۆرتریشمان دەدەنێ لەبارەی قایمکاری قەڵاو ڕەوشی ئابڵوقەدراوان و هەڵوێستیان لەهەمبەر پێشهاتەکانداو چەندین لایەنی تر. بۆ نمونە سەبارەت بەدۆزینەوەی سەرچاوەی ئاوی دانیشتووانی دمدم و ژەهراویکردنی لەلایەن سەفەوییەکانەوە، کۆپڵەیەکی بەیتێکی دمدم دەڵێ:

خـــانێك ڕابــوو لـــەکـــوردانـــــە   کێ بوو؟ لە- حمەد بەگی لێتانە

ڕووی ڕەش بێ دەگەڵ جووانـە   لـــەســـەر یـەك نیمچوون ئاڵانە

زیز بوو، چـــوو بۆ نێو ئـــەوانــە   پێـی نیشـــان دان ســـوولـەخانە

کـــێ بـــوو؟ لـەکـافری بێ ئیمانە   تێیـــانکـــرد هـــەش ودەرمـــانـــە

پێـــی قڕ دەبوون مـــوســـوڵمانە   لـــەوان بوو ڕۆژی تـــەنـگانە

---

(18) (موکریانی) دەڵێ :"لەبەیت وهەڵبەستاندا خانزادو لەشکری لەکاردان". هەروەها هەندێ قەڵا دیاری دەکات کە بەناوی (خانزاد)ـەوە ناونراون. [1962، 14].

(19) تەنیا لەهەندێ ژێدەردا کە لەسەدەی بیستەمدا نووسراون، ناویان هێنراوە، [وەکو: گەورانی، 2000: 152-153؛ موکریانی، 1962: 14]. دیارە نووسەری ئەم ژێدەرانەش هەر لەڕێی بەیتە فۆلکلۆرییەکانەوە ئاشنای ئەم ناوانە بوون، وەکو نووسەری ئەم ژێدەرەی دوایی خۆشی ئاماژەی پێدەدا.

لێرەشدا ناوی ئەو کەسەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە کە بووە هۆی ئاشکراکردنی سەرچاوەی ئاوەکەو دواتر ژەهراویکردنی. دیارە ئەوەش کاریگەری زۆر خراپی لەسەر دانیشتووانی دمدم هەبووەو دواتر بووەتە هۆکارێکی سەرەکی گیرانی قەڵاکە [بڕوانە: ئۆسکارمان، 2013: 45-47، 62- 78].

سەرەڕای هەموو ئەمانە، نابێ دەقە زارەکییە کوردییەکان بەشێوەیەکی ڕەها وەکو سەرچاوە بۆ نووسینی مێژووی کورد وەربگیرێن. لەبەرئەوەی (وەکو پێشتر باسمانکرد) دەقە زارەکییەکان بەگشتی بەتێپەڕبوونی کات گۆڕانیان بەسەردا هاتووە. تا ئەو ڕاددەیەی لەهەندێ باردا تێکەڵی ئەفسانە بوون. هەندێکیشیان هەر لەبنەڕەتدا زێدەڕۆییان تێداکراوەو بەتەواوی ڕاستییان نەپێکاوە. سەرەنجام ئەم دەقە زارەکییە کوردییانەش لەپاڵ خاڵە ئەرێنییەکانیان، هەندێ خاڵی نەرێنیشیان هەیە، کە ئێمە لێرەدا تەنیا هەندێکیان باس دەکەین:

یەکێك لەو خاڵە نەرێنییانە زێدەڕۆیی کردن و بەسەرەوەنانە، کە لەهەندێ دەقی زارەکی کوردیدا بەرچاو دەکەوێ. (نیکیتین) نمونەیەکی لەم جۆرەی بۆ تۆمارکردووین؛ کاتێ بەشێکی ئەو لاوکە دەهێنێتەوە کە باسی شەڕێکی کورد وڕوس دەکات لەناوچەی ورمێ. دیارە ئەم شەڕە لەسەروبەندی جەنگی یەکەمی جیهانیدا ڕوویداوە کاتێ هێزەکانی ڕوسیا لەساڵی 1914 هێرشیان بۆ ناوچەکە هێنا. هەرچەندە ئەم لاوکە تەنیا دوو ساڵ دوای ئەم ڕووداوە بەرگوێی (نیکیتین) کەوتووە، بەڵام لاوکبێژەکە زێدەڕۆیی زۆری تێداکردووە کاتێ ژمارەی هێزەکانی ڕوسیا بە (1700) جەنگاوەرو ژمارەی شەڕڤانانی کوردیش بە (19) چەکدار ئەژمار دەکا. چونکە ڕاستی ڕووداوەکە ئەوەیە کە ژمارەیەکی بەرچاو لەکوردان خۆیان لەبۆسە ناوەو توانیویانە زەبر لەمەفرەزەیەکی بچووکی ڕوسەکان بوەشێنن، هەروەکو (نیکیتین) لە ئەفسەرانی ڕوس ئەمەی بیست [2008: 388].

لەسەرێکی تریشەوە، هەندێ لەدەقە زارەکییەکان کە باسی ڕووداوێك دەکەن کات وسەردەمی ئەو ڕووداوە دیاری ناکەن. بۆ نمونە یەکێك لەو لاوکانەی کە (نیکیتین) تۆماری کردوون، باسی شەڕێکی نێوان کوردو دەسەڵاتدارانی تورك دەکات، بەهۆی نەدانی باج بەحکومەت [2008: 377]. بەڵام تەنانەت ئەوەش نازانرێ کە ئایا ئەمە باسی سەردەمی عوسمانییە یان تورکیای هاوچەرخ، چ جای ئەوەی ساڵی ڕووداوەکە بزانین. بێگومان ئەمەش لەبایەخی زانیارییەکە کەم دەکاتەوە. بەتایبەتی کە توێژەران وا بەئاسانی نەتوانن ڕووداوەکە بگێڕنەوە سەردەمی خۆی. لێرەدا باسکردنی ئەو ڕووداوە تەنیا وەکو چیرۆکی لێدێت و لەڕووی مێژووییەوە بایەخێکی ئەوتۆی نامێنێ.

سەبارەت بەوەش کە هەندێ لەدەقە زارەکییەکان سەردەکێشن بۆ دنیای خەیاڵ وتێکەڵی ئەفسانە دەبن، دەکرێ ئاماژە بە داستانی دمدم بکەین؛ ئەوەتا لەیەکێك لەبەیتەکاندا سەبارەت بە ئازایەتی (خانی لەپ زێڕین) ولەدەستدانی یەکێك لەقۆڵەکانی، هاتووە:

شێرەك لە دەحلێ غەزریە بابچین هەم غیرەتەو پیاوەتییە

دەورەی دەحلیيان گرتییە شـێر لـە دەحـلێی نـەڕاندییە

ڕاستی خانۆی دەرکەتییە دەسـتی مـەتاری خواردیـە

بەدەستی دی گوێی گرتییە بەخـەنجـەرێی سـەربڕییـە

بەسـامۆتەی وەکـردییە بۆ شـای بـرد بـەدیـارییـە

شـا دەرێ ئـەوە چییـە ئـەوە کـەروێشـکە کێوییـە

بۆ تۆم هێنا بەدیـــارییـــە   شـــا دەخـــوڕتـــە کـــوڕانـــە

تێکەڵ بکەن زێڕ وزیوانە   دەستـــەك بنێـــن لـــەخـــانـــە

بەئەمری پاشای ئەکبەری   دەستی زێڕ ڕوح هاتەبـــەری[20]

هەروەها (محەمەد مستەفا) ناسراو بە (حەمەبۆر)یش لەباسێکی تێروتەسەلدا کە لەبارەی ئەم داستانەی نووسیوە، تێبینی کردووە کە لەبەیتەکاندا هەندێ ئەفسانە هەن؛ وەك ئەوەی کە (خانی لەپ زێڕین) پیاوچاك بووەو قسەی لەگەڵ پێغەمبەران وپیاوچاکانی پێشوو کردووەو نزاکانیشی گیرابوون. یان لەخەوندا ڕاسپێردراوە کە شەڕ لەگەڵ گاوران بکات و هەر لەم خەونەدا شوێنی گەنجینەیەکی بۆ ئاشکرا کراوە تا بەکاری بهێنێ بۆ ئەو مەبەستە. تەنانەت باسی ئەوەش دەکەن کە ئەژدیهایەك پاسەوانی ئەم گەنجینەیەی کردووە تا دەیداتە دەست خان [حەمەبۆر، 1985: 206-207].

لەکۆتاییدا دەبێ ئەوە بزانین کە تەنانەت سەرچاوە نووسراوەکانیش کەمێژوونووسان پشتیان پێدەبەستن بۆ نووسینەوەی مێژوو، هەموویان 100% ڕاست نین و ئەگەری هەڵبەستن و زێدەڕۆیی وتەنانەت ووردنەبوون و ناڕوون بوونیشیان هەیە. کەواتە ئەم خاڵە نەرێنییانەی کە باسمانکردن، لەبایەخی دەقە زارەکییەکان کەم ناکەنەوەو هێشتا دەکرێ سوودمەند بن بۆ نووسینەوەی مێژووی کورد. بە مەرجێك وەکو سەرچاوە ئاساییەکان، بەگیانی ڕەخنەو لێ ووردبوونەوە مامەڵەیان لەگەڵدا بکرێ.

دەرەنجام

میللەتی کورد خاوەن گەنجینەیەکی دەوڵەمەندە لەئەدەبی زارەکی کە بەزۆری چیرۆك وداستان ولاوك وحەیران وستران وپەندی پێشینان ومەتەڵ، دەگرێتەوە. ساڵانێکی زۆر بوو کە کوردان لەڕێی ئەم ئەدەبەوە هەست ونەستی خۆیان دەردەبڕی و هەڵوێستی خۆیان لەهەمبەر پێشهاتەکان دیاری دەکرد. هەندێ جار لەڕێی ئەم ئەدەبەوە نەخاسمە (لاوك و بەیتە فۆلکلۆرییەکان) وورەی جەنگاوەرانیان بەرزدەکردەوەو هانی تاکی کوردیان دەدا کە زیاتر باوەڕی بەخۆ بێت. هەندێ جاری تریش دەقە زارەکییەکان مۆرکێکی تراژیدییان پێوە دیاربوو. چونکە باسیان لەو ڕووداوە کارەساتبارانە دەکرد کە بەسەر کورداندا هاتووە. بەشێوەیەکی گشتی ئەدەبی زارەکی کوردی وەکو سەرچاوەی مێژوویی، سوودێکی گرنگی هەیە بۆ نووسینەوەی مێژووی کوردو کوردستان. بەو پێیەی کە هەندێ لەو کەلێنانە پڕدەکاتەوە کە ئەم مێژووە بەدەستییەوە دەناڵێنێ، بەتایبەتی سەبارەت بەزانینی ووردەکاری هەندێ ڕووداو وهێنانی ناوی ئەوانەی کە بەشداربوون تیایدا. هەروەها ئەم دەقە زارەکییانە ناوی هەندێ کەسایەتییان بە نەمری هێشتوتەوە، کە لەسەرچاوە ئاساییەکاندا ناویان نابینرێ (وەکو: لەشکری)، یان تا ئەم دواییە نەبینرابوو (وەکو: خانزادی سۆران). لەوانەش گرنگتر ئەوەیە کە لەڕێی ئەم ئەدەبەوە دەتوانین هەندێ ڕووداو لەدیوی کوردەوە ببینین. چونکە زۆربەی سەرچاوەکانی تر لەتێڕوانینی ئەویترەوە سەیری پێشهاتەکانی کوردستانیان کردووە. بۆیە پێویستە توێژەر ومێژوونووسان ئەدەبی زارەکی وەکو سەرچاوەی مێژوویی بەهەند وەربگرن وفەرامۆشی نەکەن. نەخاسمە کە هەندێ هەوڵ دراوە بۆ کۆکردنەوەو تۆمارکردنی ئەم دەقە زارەکییانە. بەڵام چونکە هەندێ لەم دەقانە زێدەڕۆییان تێداکراوە یان گۆڕان وزیادکردنیان بەسەردا هێنراوە، بۆیە دەبێ بەگیانی ڕەخنەو لێ ووردبوونەوە، زانیارییەکانی ئەم دەقانە وەربگیرێن. هەروەها لەگەڵ سەرچاوە ئاساییەکاندا بەراوورد بکرێن وساغبکرێنەوە. بەتایبەتی بۆ دیاریکردنی

---

[20] ئەم دەقەم لەدایکم (جەمرە سابیر ئەحمەد) وەرگرت کە بەشێکی بەیتی دەمدمی لەبەرەو پێشتر لەبرای خۆی گوێبیستی بووە کە لەکاتی درووێنەکردندا دەیگوتەوە. دایکم ئێستاش لەژیاندا ماوەو دەقەکەم لەبەرواری 2016/7/11 لەشاری هەولێر لێوەرگرت.

کات وسەردەمی ڕووداوەکان ودڵنیابوون لەگونجانی زانیارییەکان لەگەڵ هێڵی گشتی ڕووداوەکان، وەك ئەوەی کە لەسەرچاوە ئاساییەکاندا هاتووە.

لیستی سەرچاوەکان

یەکەم: کتێب:

أ- بەزمانی کوردی:-

- ئەحمەد، کەمال مەزهەر (2008): مێژوو/ کورتە باسێکی زانستی میژوو وکورد ومێژوو، چ2، هەولێر.
- ئەمین، نەوشیروان مستەفا (2005): کوردو عەجەم/ مێژووی سیاسی کوردەکانی ئێران، چ3، سلێمانی.
- ئۆسکارمان (2013): توحفەی موزەفەرییە، ساغکردنەوەو هێنانە سەر ڕێنووسی کوردی: عەلی نانەوازادە، هەولێر.
- ئیبراهیم، د.شوکریە ڕەسول (1984): ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی، ب2، هەولێر، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین.
- بایەزیدی، مەلا مەحمود (1982): داب ونەریتی کوردەکان، و: د. شکریە رسول، بەغدا.
- بامەڕنی، مستەفا نوری (1980): لەعلیخانا گوڤەیی، بەغدا.
- پەتی، د. عومەر ئیبراهیم عەزیز (2005): بیبلۆگرافیای فۆلکلۆری کوردی (کتێب- ووتار)/ 1860-1990 ، سلێمانی.
- جەلیل، ئوردیخان (1977): سترانێ زارگۆتنا کوردایە تاریقیێ، وەرگێڕانە سەر ڕێنووسی کوردی: شوکر مستەفا وئەنوەر قادر محەمەد، بەغدا.
- جعفر، حجی (1989): حەیرانۆك ژ کەلەپووری کوردی، ب1، هەولێر.
- جمباز، طارق (1983): محەمەد وسێوێ وسورمێ خان وقورشیدی چاوبەخار، بەغدا.
- جوتیار، خالید (1984): بەرەو فۆلکلۆر، بەغدا، چاپخانەی الحوادث.
- حوسێن، هیمداد (1986): چەپکێ هۆنراوەی فۆلکلۆری دەشتی هەولێر، بەغدا ، چاپخانەی الحوادث.
- خەلیل، تێموور (2007): گولبژێرەك ژ نڤیسکارێن کوردێن سۆڤیەتا بەرێ، دهۆك ، چاپخانەی خانی.
- خاڵ، شێخ محەمەد (1957)(1971): پەندی پێشینان، چ1، بەغدا، چ2، سلێمانی.
- خۆشناو، جلال ملا حسن (1990): لاوك، بغداد ، مطبعة اسعد.
- دێرشەوی، مەلا مەحمود (2000): مشتاخا چیا ژ گۆتنێت پێشییا، چ2، هەولێر ، چاپخانا زانکۆی سەلاحەدین.
- ڕەسول، د.عزالدین مستەفا (1970)(1979): ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی، چ1، بەغدا، چ2، سلێمانی.
- ڕۆژبەیانی، محەمەد جەمیل (1992): فەرمانڕەوایی موکریان، بەغدا.
- زەڕۆ، ئەحمەد عەبدوڵلا (1985): مامکێن کوردی، بەغدا.
- شاوەیس، ئیسماعیل حەقی (1933): قسەی پێشینان گۆستاو لۆبۆن، بەغدا، چاپخانەی ئەیتام.
- شفیلی، أ. م. مینتیشا (2008): کورد/ کورتەی پێوەندی کۆمەڵایەتی ئابووریی ڕۆشنبیری وگوزەران، و: د.عیزەدین مستەفا رەسووڵ، چ2، دهۆك ، چاپخانەی خانی.
- شێخانی، سەعدوڵلا ئیسماعیل (1986): چیرۆك وبەیتی (لاس وخەزاڵ) و زەمبیل فرۆش، بەغدا.
- عەبدوڵلا، د. نەجاتی (2009): بیبلیۆگرافیای کوردناسی/ کوردو کوردستان لەسەرچاوە ئینگلیزییەکاندا ، هەولێر.
- عەبدوڵلا، د. نەجاتی (2009): بیبلیۆگرافیای کوردناسی/ کوردو کوردستان لەسەرچاوە فرەنسییەکاندا ، هەولێر.
- عەدۆ، ئەسعەد (2006): لاوك وحەیران وهۆنراوەی میللی لەفۆلکلۆری کوردیدا ، هەولێر.
- قوربانی، عارف (2002): شایەتحاڵەکانی ئەنفال، بەرگی 2، سلێمانی.
- گەورانی، عەلی سەیدۆ (200): لە"عەممان"ـەوە بۆ "ئامێدی"/ گەشتێك بەکوردستانی باشووردا ، و: تالیب بەرزنجی، سلێمانی.

- موکریانی، حسین حزنی (1962): *مێژووی میرانی سۆران*، چ2، هەولێر، چاپخانەی کوردستان.
- هەروتی، د. سەعدی عوسمان (2007): *بزاڤی ڕزگاریخوازی نیشتیمانی لەکوردستانی ڕۆژهەڵاتدا (1880- 1939)*، هەولێر.
- هەروتی، د. سەعدی عوسمان (2014)، *کوردو کوردستان لەبەڵگەنامەو سەرچاوە مێژووییەکاندا/ سەردەمی نوێ وهاوچەرخ*، هەولێر.
- هروری، د. صلاح محەمەد سەلیم (2004): *ڕویدانێن سالا 1919 ل دەڤەرا بادینان دسترانا دیروکی یا کوردی دا*، دهۆك، چاپخانا زانکویا دهوك.
- یوسف، عبدالرقیب (1985): *بانگەوازێك بۆ ڕووناکبیرانی کورد/ لەپێناوی کۆکردنەوەو زیندووکردنەوەی کەلەپووری کوردیدا*، سلێمانی ، چاپخانەی کامەرانی.
-Camlibel, Yilmaz (2005): *Gilidax Bexwedi nine/ Serhildana Ciyaye Agiriye*, Stenbol, Weşanen Deng.

ب- بەزمانی عەرەبی:-

- اونج، والتر ج. (1994): *الشفاهية والكتابية*، ت: د. حسن البنا عزالدين، مراجعة: د. محمد عصفور، الكويت ، سلسلة عالم المعرفة 182.
- بتری، أ.(1977) : *مدخل الى تاريخ الاغريق وأدبهم واثارهم*، ت: يوئيل يوسف عزيز، جامعة الموصل.
- البخاري (2011)، *صحيح البخاري/ عاش بين (810- 870م)*، تحقيق: طه عبدالرؤوف سعد، القاهرة- دار الاعتصام / الجزائر- دار الرشيد.
- البدليسى، شرفخان (2001): *شرفنامه*، ت: محمد جميل الملا احمد الروژبيانى، ط2، اربيل، مؤسسة موكريانى.
- البلاذري، أحمد بن يحيى بن جابر(2008): *البلدان وفتوحاتها وأحكامها*، ط1، بيروت، المكتبة العصرية.
- بوا، توما (1973): *لمحة عن الاكراد*، ت: محمد شريف عثمان، النجف.
- جزيري، علي (2000) (2008): *الادب الشفاهي الكردي*، اربيل، ج1، رابطة كاوه، ج2، الاكاديمية الكردية.
- الحسني، عبدالرزاق (1984): *اليزيديون فى حاضرهم وماضيهم*، بغداد.
- الدملوجي، صديق (1999): *إمارة بهدينان الكردية/ او امارة العمادية*، ط2، مراجعة وتقديم: عبدالفتاح على يحيى، اربيل.
- الدوسكى، تحسين ابراهيم (1993): *المدخل لدراسة الادب الكردي/ المدون باللهجة الشمالية*، ج1، (ب. م)، منشورات جمعية علماء كردستان.
- رسول، د. عزالدين مصطفى (1979): *أحمدى خانى 1650- 1707/ شاعرا ومفكرا وفيلسوفا ومتصوفا*، بغداد.
- رؤوف، د. عماد عبدالسلام (2008): *دراسات وثائقية في تأريخ الكرد الحديث وحضارتهم*، اربيل، منشورات وزارة الثقافة.
- السندي، د. بدرخان (2002): *المجتمع الكردي فى المنظور الاستشراقي*، ط1، اربيل، دار اراس للطباعة والنشر.
- شاميلوف، أ. (1984): *حول مسألة الاقطاع بين الكرد*، ت: د. كمال مظهر احمد، ط2، بغداد.
- الطبري، أبي جعفر محمد بن جرير (2008): *تأريخ الطبري/ تاريخ الامم والملوك*، مج1، ط 3، بيروت، دار صادر.
- عبدالرحمن، د.ابراهيم (1984): *الشعر الجاهلى/ قضاياه الفنية والموضوعية*، القاهرة ، دار مصر الجديدة.
- العمري، محمد أمين بن خيرالله الخطيب (1967): *منهل الاولياء ومشرب الاصفياء من سادات الموصل الحدباء*، تحقيق: سعيد الديوەچی، ج1، الموصل.
- فائق بك، سليمان (1962): *تأريخ بغداد*، ت: موسى كاظم نورس، بغداد، مطبعة المعارف.
- المايى، أنور (1999): *الاكراد فى بهدينان*، ط2، دهوك.
- المسعودي، أبي الحسن علي بن الحسين بن علي (ب. ت): *مروج الذهب ومعادن الجوهر*، ج2، بيروت، دار صادر.

- نيكيتين، باسيلي (2008): *الكرد/ دراسة سوسيولوجية وتأريخية*، ت: نوری طالبانی، ط1، دهوك، مطبعة خانی.
- هروتی، سعدي عثمان حسين (2000): *إمارة بابان فی النصف الاول من القرن الثامن عشر*، اربيل، مؤسسة موكريانی.
- هروتي، د. سعدي عثمان (2008):*كوردستان والامبراطورية العثمانية*، دهوك، مطبعة خانی.

ج- بەزمانی فارسی:-

- تركمان، اسكندر بيگ (1350هـ.ش): *تاريخ عالم ارای عباسی*، مج 2، چ2، تهران، انتشارات امير كبير، چاپخانه گلشن.

د- بەزمانی توركی:-

Evliyâ Çelebi, b. Derviş Mehemmed Zıllî, *Evliyâ Çelebi Seyahetnamesi*, IV. Kitap, (Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini), Hazırlayanlar: Yücel dagli - Seyit Ali Kahraman, Yapi Kredi Yayinlari.

دووەم:گۆڤارو ڕۆژنامەكان:-

أ- بەزمانی كوردی:-

- تەقی، جەلال (1986): لاوانەوەی كوردی ودەوری ڕۆدینكۆ لەتۆماركردنیدا، گۆڤاری *(كاروان)*، ژ (51)، كانونی یەكەم.
- جعفر، حجی (1986): داكو ووندا نەبن،*گۆڤاری (كاروان)*، ژ (51)، كانونی یەكەم.
- حەمەبۆر، محەمەد مستەفا (1985): خانی لەپ زێرین وقەڵای دمدم، گۆڤاری *(ڕۆشنبیری نوێ)*، ژ(105).
- رسول، عبدالله حسين (1985): دوو گۆرانیی فۆلكلۆری،*گۆڤاری (كاروان)*، ژ (38)، تشرینی دووەم.
- يحيی، عبدالفتاح علی (1986): دیرۆك وسەرپێهات/ عەلی ئاغایێ ئەرگوشی، گۆڤاری *(كاروان)*، ژ (50)، تشرینی دووەم.

ب- بەزمانی عەرەبی:-

- عجم، محمد (2010): حكاية اسمها توثيق التراث فی مصر، جريدة *(الشرق الاوسط)*، ع (11569)، الاحد (1) أغسطس.
- يحيی، عبدالفتاح علي (1985): بوتان والبوتانيون والاغنية الكردية التأريخية، مجلة *(كاروان)*، ع (28)، كانون الثاني، ع (29)، شباط.

ج- بەزمانی ئینگلیزی:-

- Perks, Rob (2009): The Challenges of Web Access to Archival Oral History in Britain, *iasa journal*, Vol. (32) - January.
- Thomson, Alistair (2006): Four Paradigm Transformations in Oral History, *The Oral History Review*, Vol. 34(1) .

سێیەم: پێگەی ئەلیكترۆنی:-

- الادب-الشفهی-فی-كوريا (2013): *ويكيبيديا (الموسوعة الحرة)*:
www.ar.wikipedia.org/wiki/ (Accessed: 5/12/2013)
- أفقير، محمد (2009): الادب الامازيغي من الشفاهة الى الكتابة. موقع *(ديوان العرب)*:
www.diwanalarab.com/spip.php?article18313 (Accessed: 5/12/2013)
- حبيدة، محمد (2013): التأريخ الشفهی. موقع *(صوت العروبة):*
www.Arabvoice.com/39161 (Accessed: 5/12/2013)
- الشحری، محمد (2011): البعد الانسانی فی الادب الشفاهی/ الصداقة فی شعر (الدبرارات) إنموذجا. موقع *(مجلة نزوی)*:

www.nizwa.com/articles.php?id=3603 (Accessed: 5/12/2013)
- الصويان، سعد (2012): الشفاهي والكتابي فى اللغة والادب. موقع *(الفصحى)*:
www.alfusha.net/t16819.html (Accessed: 5/12/2013)
- عامر، د.امنية (2005): التاريخ الشفهي: تاريخ يغفله التاريخ. *(cybrarians iournal)*، عدد(5) يونيو:
www.journal.cybrarian.org/index.php?option=com (Accessed: 5/12/2013)
- عبدالحافظ، محمد حسن (2005): حريه الشفاهى حريه المكتوب. موقع *(مؤسسة الحوار المتمدن)*:
www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=33884 (Accessed: 5/12/2013)
- العسكر، د.عبدالله ابراهيم (2007):أهمية تدوين التراث الشفاهي كمصدر تاريخى. *(جامعة الملك سعود)*:
Faculty.ksu.edu.sa/834/pages/topicacd4.aspx (Accessed: 5/12/2013)
- فەلاح، شەریف (2012): ئەدەبی زارەکی وچەند سەرنجێك. سایتی *(ژوانگەی ئەدەب)*:
www.jwan1387.blogfa.com/posts (Accessed: 20/6/2016)
- محمد، سليمان يحيى (2008): الابداع فى السرد الشعبى الشفاهى/ القصص الشعبى السودانى إنموذجا. *مجلة العلوم والثقافة*، مجلد 9 (2):
http://www.stooob.com/urls.php?ref=http://www.sustech.edu/staff_publications/10.pdf (Accessed at: 5/12/2013)
- مركز-توثيق- التراث- الحضاري- والطبيعي (2016): *ويكيبيديا (الموسوعة الحرة)*:
https://ar.wikipedia.org/wiki/ (Accessed: 16/7/2016)
- مسور، خالص (2006): المنهج التأريخي في الادب. *موقع (معابر)*:
www.maaber.org/issue_july06/litrerature2/htm (Accessed: 5/12/2013)
ـ الوطن (2016): موقع *(جريدة الوطن)*:
-
www.alwatan.com.sa/cultur/news_Detail.aspx?ArticleID=165263&categoryID=7 (Accessed: 16/7/2016)

پ. ی. د. ئازاد عوبێدساڵح

ساخکردنەوەی ژمارەکانی گۆڤاری (هەتاوی کورد)ی ئەستەنبۆڵ 1913 - 1914

ABSTRACT

Azad Ubed Salih[1]

Hetwawi Kurd Magazine (1913-1914) and The Order of Its Issues.

The history of the Kurdish press shows political situation in Kurdistan which was always invaded and divided into parts by different states. For a long time all kinds of reference to the Kurdish issue were prohibited, and anyone who got any document or archive of any Kurdish publication was arrested and killed by the respective authorities of the state in which they lived. Therefore, the history of the Kurdish press is filled with many questions and complexities. That is why researchers need to work on history of Kurdish press to figure out solutions to the existing problems. Hence, this research discusses the circumstances in which the Kurdish magazine entitled *Hetawi Kurd* was released. It was edited by a group of Kurdish students named Hevi Group after the constitutional movement in Ottoman Empire. The group previously published another magazine entitled the Kurdish day (*Roji Kurd*), In fact, four issues of the magazine were released at the end of the same year. However, they issued *Hetawi Kurd* after the authorities banned the *Roji Kurd* magazine. There is a disagreement and debate between researchers regarding the history of Kurdish press. *Hetawi Kurd* issues were published with numbers 1 up to 4, the next issue was 4 – 5, and then immediately issue number 10 emerged. Finally, with sufficient documents and archives, I believe I can prove that *Hetawi Kurd* was followed by the *Roji Kurd*, rather than being two independent magazines; moreover, both of them published 10 issues from June 1913 to June 1914.

پێشەکی:

مێژووی ڕۆژنامەوانی کوردی ئاڵۆزی و گرێ و کەلێنی زۆری تێدایە و پێویستییان بە ساخکردنەوە و لێتۆژینەوەی ورد هەیە، بۆ ئەوەی مێژوویەکی دروست بۆ ڕۆژنامەوانی کوردی بنووسینەوە. لەم ڕوانگەیەوە ئەم توێژینەوە تەرخانە بۆ ساخکردنەوەی ژمارەکانی گۆڤاری (هەتاو

---

[1] Prof. Azad Ubed Salih, Salahaddin University: azad_ubed@yahoo.com

1913)، کە تــا ئێســتا مشــتومڕ و گفتوگــۆ و بە دواداچوونەکــانی بــۆی کــراوە، پێویســتییان بە ڕوونکردنەوە و بەدواداچوونی وردتر هەیە.

بــایەخی ئەم تــوێژینەوە بــۆ نووســینەوەی ســەرەتای مێــژووی ڕۆژنــامەوانی کــوردی زۆر پێویستە. گرفتە سەرەکییەکانی ئەم توێژینەوە لەبەردەست نەبوونی تەواوی ژمارەکانی ئەم گۆڤارەیە، هەرچەنـد چەنـد ژمـارەیەکی لەم لاو لەو لا هەن و لە هەنـدێ سـەرچاوە و توێژینەوەشـدا ئاماژەیـان پێکراوە، وێڕای ئەوە نەزانینی زمانی تورکی عوسمانیش گرفتێکی دیکە بوو، چونکە ژمارەکانی ئەم گۆڤارە بە هەردوو زمـانی تـورکی عوسمانی و کـوردی دەرچووە. توانیمـان وێـڕای سـاخکردنەوەی ژمارەکـانی، پێڕسـتێکیش بـۆ ئەو ژمـارانەی بەردەسـتی خۆمـانن بکەیـن - بـۆیە ئـێمە لای خۆمـان هەوڵماندا ژمارەکانی دەست بخەین، ئەوەبوو ساڵی 2013، ژمارەکانی (1 و 2 و 3 و 4 و 10)مان دەسـت کەوت و بەیـارمەتی زانیارییەکـانی سـەر بەرگـی ئەو ژمـارانەی تـا ئێسـتا بڵاوکـراونەتەوە، هەروەها ئەو زانیارییانەی لە کۆتایی ژمارە (10) ئاماژەیان پێکراوە،

ئەو ســەرچاوانەی لەم تــوێژینەوەیەدا بەکارهــاتوون وێــڕای ئەو ژمــارانەی بەردەســت کە ئاماژەیان پێکرا، سوودی زۆریش لە بابەتێکی (کوردێکی یەکڕەنـگ - عەبدوڵڵا زەنگەنە)، دیـاری ژمـارە (هـتاو کـرد) لە ژمـارە (13)ی بەهـاری 2008 گۆڤـاری (ڕۆژنـامەنووس)، بڵاوکـراوەتەوە، وەرگیــراوە، بەتــایبەتی کە لەو بــابەتەدا بەرگــی هەمــوو ژمارەکــانی ئەو گۆڤــارە زۆر بەجــوانی بڵاوکراونەتەوە.

ڕۆژنـامەوانی بە سـەرچاوەی سـەرەکی و ڕەسـەنی نووسینەوەی مێـژووی کـوردی نـوێ و هاوچەرخ دادەنرێت، هیچ مێژوونووسێك ناتوانێت وێنەیەکـی ڕاستەقینەی دیرۆکـی ئەو گەلە بکێشـێ بـێ تـۆژینەوە لە گۆڤـار و ڕۆژنـامەکـانی ئەو ڕۆژنـامە و گۆڤـارانەی لە کۆتـایی سـەدەی نـۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەم دەرچوون، زۆر یارمەتی مێژوونـووس دەدەن بۆ شیکردنەوە و لێکدانەوەی بارودۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ڕووناکبیری لەو سەردەمەی مێژووی کورددا (البوتـاني ، 2007: ص135)

لەو ڕوانگەوە بایەخدان بە ساخکردنەوەی لایەنە شاراوەکانی ڕۆژنامەوانی کوردی، بـایەخی یەکجـار زۆرە، ئەوەش بەهـۆی بـارودۆخی ناسـەقامگیری کوردسـتان و نەبـوونی دەسـەڵاتی سیاسـی کورد بۆ خۆی، ئەوا بێبەشیش بووە لە دانان و ڕێکخستنی دامەزراوە پێویست و شایەنەکانی پاراستن و هەڵگرتنی ئەو بەڵگەنامە و دەستنووس و گۆڤار و ڕۆژنـامە کوردییـانەی کە ڕۆژگارێك لە شـوێنە جیاجیاکانی کوردستان و دەرەوەی دەرچوونە.

کــازیوەی ڕۆژنــامەوانی کــوردی وەك دەزانــین لەسەردەســتی میقــداد مەدحەت بەدرخــان بەڕۆژنـامەی (کردسـتان 1898/4/22 - 1902/4/14) لە قـاهیرە دەسـتی پێکـرد و چەنـد هەواری جیاجیای گواستەوە و تا ئێستا تەنیا ژمارە (19)ی ماوە بدۆزرێتەوە(فوئاد ،2006: پێشەکی)

لەگەڵا بەرپابوونی شۆڕشی دەستووری لە دەوڵەتی عوسمانی لە 23ی تەمموزی 1908، کەشێکی ئازاد لە سەرزەمینی دەوڵەتی عوسمانی هاتە ئاراوە، ئەوەڕێگەی خۆش کرد بۆ دامەزراندن و پێکهێنـانی کـۆمەڵە و ڕێکخـراوی جیـا جیـا و دەرکردنـی گۆڤـار و ڕۆژنـامە بە زمـانی نەتەوەکـانی دیکەش جگە لە زمانی تورکی.لەو کەشەدا کوردیش وەك نەتەوەیەکی ناو دەوڵەتی عوسمانی دەستی

کرد بە پێکهێنانی کۆمەڵە و دەرکردنیڕۆژنامە و گۆڤار. ئەوەبوو (کورد تەعاون تەرەقی جەمعیەتی) لە 25ی ئەیلوولی 1908، لە شاری ئەستەنبۆڵ دامەزرا و ڕۆژنامەیەکیشی بەناوی (کورد تەعاون تەرەقی غەزەتەسی- ڕۆژنامەی تەعاون تەرەقی کورد) هەر لەو ساڵەدا 1908 دەرکرد و (9) ژمارەی لێ دەرچووە(مالمیسانژ[1]،2007 : ل15).

دواتر لە 1912/7/27، خوێندکارانی کورد کۆمەڵەیەکیان بەناوی (کرد گلبە هیوی جمعیتی - کۆمەڵەی هێڤی قوتابیانی کورد) هەر لە ئەستەنبۆڵ دامەزراند، هەر ئەو کۆمەڵەیەش گۆڤارێکی بەناوی (ڕۆژی کورد) لە 19ی حوزەیرانی 1913 دەرکردووە. تا 14ی ئەیلوولی 1913 چوار ژمارەی لێ دەرچووە(ئەحمەد ، 1978 : ل 231؛ زەنگەنە ، 1981 : پێشەکی).
خاوەنی ئیمتیاز و بەڕێوەبەر و سەرپەرشتی عەبدولکەریم سلێمانی (1880 - 1929/9/18)، بووە کە ناسراوە بە عەبدولکەریمی حاجی عەبدوڵڵا - حەمە کەرکووکی (زەنگەنە ، 2005: ل83-84 ؛ ساخکردنەوەی ناسنامەی خاوەنی (ڕۆژی کورد - 1913)، ڕامان (گۆڤار) ، ژمارە (56)، 5ی شوباتی 2001:ل 198 - 207).

روز کرد - ڕۆژی کورد - هتاو کرد - هەتاوی کورد .

بەپێی ئاگاداری و سەرچاوەکانی بەردەست و تا ئێستا زانراوە، مینورسکی (1877 - 1968) زۆر زوو (ساڵی 1915) ئاماژەی بە دامەزرانی کۆمەڵەی هێڤی لەلایەن قوتابیانی کورد و دەرکردنی گۆڤارێکی مانگانە بەناوی (ڕۆژی کورد) و گۆڕینی بۆ (هەتاوی کورد) کردووە و بەو پێیەی باسی بڵاوکردنەوەی وێنەی سەلاحەددینی ئەیووبی و کەریم خانی زەند و ناوەڕۆکی گۆڤارەکە دەکات، گۆڤارەکەی بینیوە و بە وردیش ئاماژە بە دەرچوونی ژمارە (1)ی دەکات لە 19ی حوزەیرانی 1913، هەروەها نووسیویە کە لە ناوچەی دوورە دەستی وەك سلێمانی گوێبیستی هەبوونی ئەو گۆڤارە بووە(مینورسکی، 1968 : ص 44).

ئەمین زەکی مێژوونووسی دیاری کوردیش نووسیویە: لەدوای راگەیاندنی مەشرووتییەت (کۆمەڵەی هیوی کورد) گۆڤارێکی بەناوی (ڕۆژی کورد) لە ئەستەنبۆڵ بڵاوکردەوە و لە دوو ژمارەییەکەمی وێنەی سەلاحەددین و کەریم خانی زەندی تێدابووە، ئەمانە لە 6ی حوزەیران و تەمموزی 1329/ 19ی حوزەیران و تەمموزی 1913 لەلایەن عەبدولکەیم ئەفەندی خەڵکی سلێمانی دەرکراوە و لەدوای ماوەیەك ناوەکەی گۆڕاوە بۆ (هەتاوی کورد). (زەکی بەگ، 2006:ل 236).

یەکێکی دیکە لە سەرچاوە بایەخدار و سەرەتاکان (عەلائەددین سەجادی 1907 - 1984) لە دوای ناوهێنان و باسکردنی گۆڤاری (ڕۆژی کورد) نووسیویە، ئەم گۆڤارە پاشان ناونرا (هەتاوی کورد) عەبدولعەزیز بابان هەر مانگێ جارێ ژمارەیەکی بە کوردی و تورکی لە ئەستەنبۆڵ لێ دەرکردووە،یەکەم ژمارەی لە 11ی تشرینییەکەمی 1929 (1329) رۆمی 1913ی زاینی بووە و وێنەی ئەورەحمان پاشای بابان لەو ژمارەیەدا هەیە(سجادی، 1952 :ل552).

سەرچاوەیەکیش نووسیویەتی گۆڤاری (ڕۆژی کورد) ناوەکەی گۆڕا بۆ (هەتاوی کرد) و چەند ساڵێك بەڕێکوپێکی دەرکرا. دیارە ئەو زانیارییانە بێ ئاماژەکردن بەسەرچاوەنووسراون و بۆیە

ساده و هەڵەیان تێدایە، ئەوکاتە هێشتا سەرچاوەی ورد و باوەڕپێکراوی گۆڤارەکان بەردەست نەبوونە. ئەو زانیارییانە، ئێستا بایەخیان نییە.(وردی، 1969 : ل41).

جەبار جەباریش هەمان زانیارییەکانی سەجادی دووبارە دەکاتەوە و پاشان نووسیویە، "... بە زۆری قوتابیەکانی دانشگاکانی ئەستەمۆل بەشداری لە نووسینەوەیان ئەکرد وەیارمەتیان ئەدا بە وتاری میژووی و ویژەیی و هونراوەی کوردی، وە ئەم گۆڤارە لەدوای شەری بولقان لە سالی 1913 لەلایەن حکومەتی تورکیاوە داخرا . (جەباری، 1970 :ل148).

لەبەرئەوەی (ڕۆژی کورد) سیاسەتیرەگەزپەرستانەی تورکانی لاوی لەقاوداوە، بۆیە هەر تەنیا چوار ژمارەی لێ دەرچووە و دایانخستووە و نووسەران و بەشدارانی گۆڤارەکەیان راوناوە(مالمیسانژ، 2008: ل220).

مالمیسانژ ئاماژە بەوە دەکات و نووسیویە: "هەروەك ئاگادارین لانی کەم دە ژمارەی هەتاوی کورد بڵاوکراوەتەوە کە لە لایەن (هێڤی)یەوە لە ئەستەنبۆڵ دەرکراوە، سێ ژمارەییەکەمی هەتاوی کورد مانگی جارێك دەرچون و هەریەکە و سی و دوو لاپەڕەش بوون. بەڵام ژمارەکانی دواتر هەر پانزەڕۆژ جارێك بڵاوکراونەتەوە و ژمارەی لاپەڕەکانیشی بوون بە شانزە لاپەڕە".(Lewendî ، 1989: r60-64)

مالمیسانژ و لەوەندی لە ساڵی (1989) تەنیا ئاماژە بە هەر دوو ژمارە (1)، تشرینییەکەمی 1329/ 23ی ژی القعدەی 1331/ 1913 و ژمارە (3)، 29ی کانوونییەکەمی 1329/ 13ی سەفەری 1332 - 11ی کانوونییەکەمی 1914 دەکەن(13). وادیارە ئەوکاتە هەر ئەوەندە زانیاری لەبەردەست بووە.سەرچاوەیەکی بایەخداریش ئاماژە بە گۆڤاری (هەتاوی کورد) دەکات و نووسیویە: بەڕێوەبەری بەرپرسی عەبدولعەزیز بابان بووە و ژمارەی (1) لە 11ی تشرینییەکەمی 1329 و ژمارە (10)ی لە 20ی حوزەیرانی 1330 دەرچووە و لە چاپخانەی رەسملی کتاب و نەجم ئیستقبال لە ئەستەنبۆڵ بە پێوانەی 17 × 23) مانگانە دەرچووە(Duman ، 2000 : 37 - 375) .

سەرچاوەیەکیش وێڕای ئاماژەکردن بە بەرپرس و ژمارەکانی (1 - 5 - 10) و شوێنی چاپ و قەوارە و شوێنی هەڵگرتنی گۆڤارەکە لە تێنبینێکدا دەنووسێت: بەپێی کەتەلۆگی کتێبخانەی میللی تەنیا ژمارە (6 - 7) نییە (BAYRAK: 416).

ئەوە لە کاتێکدا هیچ ئاماژەیەکی بە ژمارەکانی (8 - 9) نەکردووە، کە لەو شوێنەدا هەبنیان دەرچووبن!بەپێییاسای پەیرەوکراو حکومەت بۆی هەبوو، هەر شتێ بەدژی دەوڵەت چاپ کرابێت، چ سەرنووسەر و چ خاوەن وتارەکە و چاپخانەکەش بگرن و بیاندەنە دادگا(ئەندۆل [2] ، 1922: ل14).

لە پەراوێزێکدا لە چاپی نوێی بەرهەمەکانی جەباری، زەنگەنە ئاماژە بەوە دەکات کە "دوای تێپەڕبوونی مانگێك بەسەر دەرچوونی گۆڤاری (ڕۆژی کورد)، هەروەها دەرچوونی (3) ژمارە لە بڵاوکراوەیەکی دیکە بەناوی (یەکبوون)، ژمارە (1)ی (هەتاوی کورد لە 24ی تشرینییەکەمی 1913 بڵاوکرایەوە، ژمارە (10)یش لە تەمموزی 1914 دەرچووە، واتە وەستانی هیچ

پەیوەندییەکی بە شەڕی (یەریڤان)]بەلقان[ەوە نییە بەڵکو لە ئەنجامی هەڵگیرسانی شەڕییەکەمی گێتی و چوونی ئەندامانی (جڤاتا هێڤی فەقێی کوردان) بووە بۆ بەرەکانی شەڕ"(ئەندۆل ، 1922: ل14).

سدیق ساڵحیش سەبارەت بە (هەتاوی کورد) لە وتارێکی تێر و تەسەلدا ئاماژە بەوە دەکات کە (هەتاوی کورد) گۆڤارێکی کوردی - تورکی تا ژمارە (3) مانگانە و لەوە بەدوا تا دوا ژمارە نیو مانگانە (15 ڕۆژ جارێك) دەرچووە، کۆمەڵەی هێڤی لە ئەستەنبۆڵ دەریکردووە و لەگەڵا ئاماژەکردن بە ژمارە و ڕۆژی دەرچوونی بە کۆچی و رۆمی دەڵێت ((هەمان تەکنیکی دەرهێنانی "ڕۆژی کورد" لەمیشدا پەیڕەو کراوە)) سێهەم گۆڤاری کوردییە کە وێنەی بڵاوکردبێتەوە. "گۆڤارەکە هەمان قەوارەی دوا ژمارەی (4) (ڕۆژی کورد)ی هەیە، واتە پێوانەکەی بەردەوام (15.5 × 21.5سم)ەهەردوو ژمارەی (4 - 5) کە گۆڤارەکەی تێدا بووە بەنیو مانگانە، پێکەوە بە بەرگێك دەرچوون. نازانرێت ژمارەکانی (6، 7، 8، 9) کەی بڵاوبوونەتەوە. ئەوەندە هەیە مادام کەوتوونەتە نێوان 1914/5/10یڕۆژی دەرچوونی ژمارە (4 - 5) و 1914/6/20یڕۆژی دەرچوونی ژمارە (10)، دەبێت لەو ماوەی 40 ڕۆژەدا بە دووجار لە دوو بەرگدا، واتە (6 - 7) و (8 - 9) پێکەوە دەرچووبن. ژمارە (10)، حوزەیرانی 1914 دەرچووە، ئەگەر هەمان هەلومەرجی ئەو چوار ژمارەیەی دوایی گۆڤارەکە فەراهەم بووین، رەنگە دەرفەت هەبووبێ لەماوەی مانگێك زیاتری لەوە بەدوادا تا 7/28/ کەیەکەمیی جەنگی جیهانی تێداڕاگەیاندرا، ژمارەیەکی تریش بڵاوبووبێتەوە، ئەمجا وەستابێ! چونکە ئیتر دەوڵەتی عوسمانی هاوپەیمانی ئەلمانیا هەر لەسەرەتاوە بەشداری ئەو جەنگە بوو و کەوتە بەسەربازگرتنی خەڵك، سەرانی هێڤی هەر لەوەی تر کرانە سەرباز و برانە بەرەکانیشەڕ و، دارایی و ئەرشیفی کۆمەڵەکەیش سپێردران بە عەبدولعەزیز بابان تا بیپارێزێ"(ساڵح ، 2001: ل8).

پاشان وێڕای خستنەڕووی وێنەی بەرگی ژمارەکانی (1 و 2 و 10)، ناوەڕۆکی ژمارەکانی (1 و 2 و 4 - 5 و 10)ی بەردەستی لەڕووی قەوارەی لاپەڕەکانی بە کوردی و تورکی و پاشان ناوەڕۆکی ژمارەکانی خستۆتەڕوو(ساڵح ، 2001: ل8).

وادیارە ئەویش پێی وابووە گۆڤاری (هەتاوی کورد) (10) ژمارەی لێ دەرچووە بەو لێکدانەوەی کە خۆی کردوویەتی و ئاماژەی پێکرا.لەدوای (ڕۆژی کورد)، (هەتاوی کورد)، دەستی بەدەرچوون کردووە، خاوەنی ئیمتیاز و بەڕێوەبەری بەرپرسی عەبدولعەزیز بابان بووە و ژمارە (1) لە (23ی زیلقەعدەی ساڵی 1331 کۆچی/ 11ی تشرینییەکەمی 1329یڕۆمی (24ی تشرینییەکەمی 1913)، دەرچووە و ئەو ژمارەیەی وێنەی ئەورەحمان پاشای بابانی بەسەرەوەیە(هتاو کرد، عدد (1)، (23 ذی القعدة سنة 1331/ 11ی تشرین اول 1329).

هەروەك (زنار سلوپی - قەدری جەمیل پاشا) ئاماژەی پێکردووە تا هەڵگیرسانی شەڕییەکەمی جیهان و بانگکردنی سەربازانییەدەگ لەساڵی 1914 گۆڤارەکە وەستاوە و نووسەرانی بۆ سەربازی داواکراون(زنار سلوپی ، 2007:ل 46). تەنانەت ڕۆژنامەی (ژاماناك)ی ئەرمەنی ئاماژەی بەوە کردووە کەوا نووسەرێکی دیاری وەك ساڵح بەدرخان (1874 - 1915) وتاری لەدژی دەوڵەت نووسیوە، ئەوا گیراوە(جەلیل ، 1993: ل87).

لێرەدا ئەوەییەکلابووەتەوە سەبارەت بە گۆڤاری (ڕۆژی کورد)، ئەوا هەر چوار ژمارەکەی بەردەستە و بەم شێوەیە بووە:

ژماره	مێژووی دەرچوونی بەکۆچی	مێژووی دەرچوونی بەڕۆمی	مێژووی دەرچوونی بە زایینی
1	14ی رەجەبی 1331	6ی حوزەیرانی 1329	19ی حوزەیرانی 1913
2	14ی شەعبانی 1331	6ی تەمموزی 1329	19ی تەمموزی 1913
3	11ی رەمەزانی 1331	1ی ئاغستۆسی 1329	14ی ئابی 1913
4	10ی شەوالی 1331	30ی ئاغستۆسی 1329	14ی ئەیلوولی 1913

(زەنگەنە [3] ، 2005 : ل80)

گۆڤاری هەتاو:

لەبەر ئەوەی هەموو ژمارەکانی گۆڤاری هەتاو بەردەست نەبوون، جۆرێك لە ئاڵۆزی و ناڕوونی لە راستی و دروستی ژمارەکانی ئەم گۆڤارەدا هەیە، دەبینین لە ژمارە (4) مەوە دەبێتە (4 - 5) دواتریشیەکسەر دەبێتە ژمارە (10) بێ ئەوەی ماوەیەکی گونجاو و لەبار هەبێت، بەپێی ئەو زانیارییانەی کە تا ئێستا لەسەر بەرگی ئەم ژمارانەی گۆڤاری (هەتاوی کورد) بەردەستن(هتاو کرد، "رۆژنامەنووس" (گۆڤار)، هەولێر، ژمارە (13)، بەهاری 2008: ل 15-21).

بۆیە بۆچوونێك لای ئێمە دروست بووە، کە دەبێت ئەو گۆڤارە (هەتاوی کورد) تەواوکەری گۆڤاری (ڕۆژی کورد) بێت، ئەوەبوو وتارێکی کورتمان لەبارەیەوە نووسی و راکەی خۆمان لەبارەیەوە دەربڕی(سالح [4] ، 2011: ل 153 - 155).

بۆ زیاترڕوونکردنەوەی بابەتەکە ئەوا ژمارە بەردەستەکانی گۆڤاری (هەتاو)یش بە هەرسێ مێژوو دەخەینە بەرچاو، وەك چۆن لەسەر بەرگی گۆڤارەکە نووسراوە، بەڵام بەڕێنووسی ئەمڕۆ:

ژمارە	مێژووی دەرچوونی بەکۆچی	مێژووی دەرچوونی بەڕۆمی	مێژووی دەرچوونی بەزایینی
1	23ی زیلقەعدەی 1331	11ی تشرینییەکەمی 1329	24ی تشرینییەکەمی 1913
2	4ی موحەڕەمی حەرام 1332	21ی تشرینی دووەمی 1329	4ی کانوونییەکەمی 1913
3	13ی سەفەری خێر 1332	29ی کانوونییەکەمی 1329	11ی کانوونی دووەمی 1914
4	5ی جەمادییەکەمی 1332	19ی مارتی 1330	1ی نیسانی 1914
4 – 5	27ی جەمادی ئاخر 1331	10ی مایسی 1330	23ی مایسی 1914
10	9ی شەعبانی 1332	20ی حوزەیرانی 1330	3ی تەمموزی 1914

(کوردێکی یەکڕەنگ، دیاری ژمارە: هتاو کرد: ل 17 -22).

ئەوەی مایەی سەرنجە گۆڤاری (هەتاوی کورد) راستەوخۆ لە مانگی دواتر دەرچووە، واتە ژمارە (4) و دوا ژمارەی (ڕۆژی کورد) لە 11ی ئەیلوولی 1913 بووە،یەکەم ژمارەی گۆڤاری (هەتاوی کورد)یش لە (24ی تشرینی یەکەمی 1913) دەرچووە، واتە لەسەر هەمان داروپەردووی (ڕۆژی کورد)ەوە، تەنانەت هەموو لایەنەکانی بە نەخشەسازیشەوە کتومت گۆڤاری (ڕۆژی کورد)ە، تەنیا ناوی خودانی ئیمتیاز و بەڕێوەبەری بەرپرسی گۆڕاوە.

لەبەر ئەوەی بۆ ساخکردنەوەی ژمارەکانی لێکدانەوەی ماوەی نێوانی دەرچوونی ژمارەکان گرنگە، وا ماوەی هەردوو ژمارە دەردەخەین بۆ ئەوەی لە مەبەستەکەمان نزیکببینەوە. کەمترین ماوەی دەرچوونی ژمارەکان لەنێوان ژمارە (1 و 2) و (5 - 4) و (10) دایە کە (41) ڕۆژە،

درێژترینماوەش (80) ڕۆژە لەنێوان ژمارە (3 و 4)، بەڵام لەوەش گرنگتر و جێی سەرنجە، ژمارە (5 - 4) کە لە 23ی مایسی 1914 دەرچووە، ئەوایەکسەر بە دوایدا ژمارە (10) دێت کە لە 3ی تەمموزی 1914 دەرچووە، واتە ماوەیەکی وای بەبەرەوە نییە تێری دەرچوونی (پێنج) ژمارەی دیکە بکات!!(ساڵح ، 2011: ل 154).

تەنانەت زەنگەنەش ئاماژە بەوە دەکات کە: "با خوێنەر و توێژەران سەرنج بدەنە مێژووی هەردوو ژمارە (4) و (5 - 4)ی "هەتاوی کورد" - ەکە "(زەنگەنە [5] ، 2008: ل21).

وێڕای ئەوە مێژووی دەرچوونی هیچ دوو ژمارەیەك لەیەك کاتی دیاریکراودا دەرنەچوونە، نە لە سەرەتای مانگ و نە لە کۆتایی مانگ، وا پێدەچێت هەر کە ژمارەکە ئامادەبووە نێردراوە بۆ چاپ بێ ئەوەی بۆیان بکرێ رەچاوی ئەو ماوەیە بکەن کە لەسەر بەرگی گۆڤارەکە ئاماژەیان پێکردووە.

لەو سۆنگەیەوە، بە هەموو لێکدانەوە و پێودانێك ئێمە وای بۆ چووین کە هەر دوو گۆڤاری (ڕۆژی کورد) و (هەتاوی کورد)، تەواوکەرییەکدین و سەرەنجامی بەیەك ژمارە (10) هەموو چۆتەوە سەریەکدی. ئیدی ئەوا ژمارەکانی هەردوو گۆڤارەکە بەمێژووی زایینی، بۆ ئەوەی تەواو لەبیریخوێنەردا چەسپ بێت:

وێرای ئەمانەش، لەدوای دەرخستنی ژمارەکانی (1 و 2 و 3 و 5 - 4 و 10)، هەندێ زانیاری دیکەمان کەوتە بەردەست بەم جۆرە: ئەوا لە (ل 17)ی ژمارە (10)دا بەم سەردێرە نووسراوە: "روژناوە (ڕۆژنامە، توێژەر) مە سال خولییکی دقە دینە = ڕۆژنامەی ئێمە ساڵ خولییەکەم تەواودەکات"، پاشان دەنووسێت: " رند درکتنی سال تی لسر همت و غیرتە کردا مایە. ژی وییاشونداڕۆژناوە ژی پانزدە روژاندە جارك وی درکەوە، قیمتییێبونەسی تریو (غروش) بویە. لی روبی دنیی تنی روژناوەکی کردا هایە لی رغبت کرن، ێبونە بویین لی سرحمو کردارا فرچە. ابونەمان سالی چونی حوجییە کویونا سال تە ژی روکی بری قیمتی وی بشیتن، لهف ێنین ژی خدی، رغبت ژی حمیت کردا، خبات ژی مە جان کردا"(هتاو کرد"، ژمارە (10)، 9 شعبان 1332/ 20 حزیران 1330 (3ی تەمموزی 1914)

بە گشتی واتە (دەرچوونی بەرێکوپێکی ساڵانە لەسەر هیمەت و جوامێری کوردان وەستاوە، لەمەودواڕۆژنامە پازدەڕۆژان جارێك دەردەچێت، نرخی بەشداری ئابوونە(قوروشە)، لە رووی دنیادا تەنیاڕۆژنامەیەکی کوردان هەیە، بۆیە ئارەزووی ئابوونە دان لەسەر هەموو کوردان ئەرکە).

هەروەها بەناوی (پۆزش - اعتذار)یش نووسیویە:

"ژی هنك سببی روژناوە مە درنك ما، ام عفو خوانندە خوناهی وی دیکن و ژی سال دو دویا بیوە رند درخستنا خو راپرس دیدین"، واتە (لەبەر هەندێك هۆڕۆژنامەی ئێمە درەنگ دەرچوو، ئێمە داوای لێبووردن لە خوێنەرانی دەکەین و بەهیواین و بەڵێن دەدەین لە ساڵی دووەم را بەرێکی دەربچێ).هەمان ئەو وتانە بەتورکیش لە (ل1)دا نووسراوە، تێیدا هیواخوازە کە لە ساڵی دووەمیدا، گۆڤارەکە بەرێکوپێکی دەربچێت(هەتاوی کرد، ژمارە(10)، 9ی شعبان 1332/ 20 حوزەیران 1330 (3ی تەمموزی 1914) : ل. دیوی ناوەوەی بەرگی کۆتایی.).

ئەمەش بەڵگەیەکی بێ چەند و چوون و زۆر بە ئاشکرا و روونییەك ساڵ و یەك خولی گۆڤارەکە دەردەخات واتە لە حوزەیرانی 1913 یەکەم ژمارەی (ڕۆژی کورد)ەوە تا تەمموزی 1914 دوا ژمارەی (هەتاوی کورد).لەلایەکی دیکەوە لەبابەتێکی دیکەدا بەناوی (بۆڕای گشتی کورد)دا (هەتاوی کورد) نووسیویە: "ریسالەکەمان دوای دەرچوونی سێ ژمارەی دیکە ساڵییەکەمی پەخش و دەرچوونی خۆی تەواو دەکات. لە ساڵی دووەمی دەرچوونیدا گۆڤارەکە لەباتی مانگێك جارێك هەموو پانزەڕۆژیەك جار بەشێوەیەکی ڕێکوپێك دەردەچێ..." (هتاو کرد، (5 - 4)، 10 مایس 1330] 23 مایس 1914 [؛ مالمیسانژ، 2007 : ل 366.).

لە بڕگەی دواییشدا دەنووسێت: "لە کۆتاییدا داوا لە زانا و شێخ و خوێنەوار و ڕۆشنبیرانی کورد دەکەین کە بەر لەوەی بکەوینە ساڵی دووەمی پەخشی گۆڤارەکەوە پارەی بەشداربوونی ساڵانەمان بۆ بنێرن" (مالمیسانژ،.2007: ل 367)

لێرە بەڕوونی باس لە ساڵی دووەمی گۆڤارەکە دەکات واتە بە (ڕۆژی کورد)یشەوە کە ژمارەی (1)ی لە 19ی حوزەیرانی 1913 دەرچووە و ئەو ژمارەیەش کە ئەوەی تێدا بڵاوکراوەتەوە (4 - 5) لە 23 مایسی 1914 لەگەڵا ئەوەی بەڵێنیان داوە کە لە مەودوا پازدەڕۆژ جارێك دەردەچێ، بەڵام ئەمەشیان بۆ نەچووەتە سەر، بەڵکو ژمارەی داهاتوو (10) لە 3ی تەمموزی 1914 دەرچووە، تەنانەت ئەم جارە (40) ڕۆژی پێچووە تا دەرچووە.

د. جەلیلی جەلیل پێی وایە (هەتاوی کورد) بەردەوامی (ڕۆژی کورد)ە. بە وەرگرتن لە جەلیلی جەلیل، راپەڕینەکانی کورد لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا، ل 75.

ئەو ئاگادارییەی کە لە ژمارە (4 - 5)ی (10ی مایسی 1330) (هەتاوی کورد)دا بڵاوکراوەتەوە، جارێکی دیکەش بەهەمان سەردێر (بۆڕای گشتی کورد) لە ژمارە (10)ی 20ی حوزەیرانی 1330دا ئاماژەی پێکراوە، دەڵێت: "لە ژمارەی پێشووشدا باسی ئەوەمان کردبوو کە لە ساڵی دووەمی چاپ و بڵاوکردنەوەی گۆڤارەکەماندا، هەر پانزەڕۆژ جارێك گۆڤارەکە دەردەکەین"(مالمیسانژ ل 387 بە وەرگرتن لە ژمارە (10)ی هەتاو لاپەڕەی دیوی ناوەوەی بەرگی یەکەمی گۆڤارەکە.).

ئەمە بەڕوونی دەریدەخات کە لە نێوان ژمارە (4 - 5) و ژمارە (10)دا هیچ ژمارەیەکی دیکە دەرنەچووە.

توێژەرێك نووسیویە دوو ژمارە بەناوی (هەتاوی کورد) دەرچووە(عومەر، 2001: ل 182.).

تا ئەو دەمەی کۆمەڵەی ((هێڤی)) بەردەوام بوو، گۆڤاری (هەتاوی کورد)یش دەردەچوو، بەڵام لەگەڵا سەرەتای بانگکردنییەدەگ بۆ سەربازی لەساڵی 1914، لە سوپا، زۆربەی نووسەرانی گۆڤارەکەش راپێچ کران، بۆیە ئیدی نەتوانرا گۆڤارەکە دەربکرێ(زنار سلوپی، 2007: ل46).

ئیدی لەگەڵا هەڵگیرسانی جەنگییەکەمی جیهانی و راپێچانی خەڵك بۆ بەرەکانی شەڕ، دەستەی نووسینی (هەتاوی کورد)یش کەوتە بەر ئەو شاڵاوە، هەروەك سەرچاوەکان ئاماژەی

پێدەکەن بۆ ئەوەی خوێنەران و توێژەران کەڵك لە بابەتەکانی گۆڤاری (هەتاوی کورد) وەربگرن، دیارە (ڕۆژی کورد) ئەوەی ناوێ چونکە هەموو ژمارەکانی لەبەردەستن(زەنگەنە، 2008: ل21).

لە دوای بەدەست خستنی ژمارەکانی (1 و 2 و 3 و 5 - 4 و 10) بیبلۆگرافیایەك بۆ ئەو ژمارانەی بەردەستمان دەکەین(6).

ڕۆژی کورد	مێژووی دەرچوونی بەزایینی
1	19ی حوزەیرانی 1913
2	19ی تەمموزی 1913
3	14ی ئابی 1913
4	14ی ئەیلوولی 1913
هەتاوی کورد	
1	24ی تشرینی یەکەمی 1913
2	4ی کانوونی یەکەمی 1914
3	11ی کانوونی دووەمی 1914
4	1ی نیسانی 1914
5 - 4	23ی مایسی 1914
10	3ی تەمموزی 1914

ئەنجام

لەڕێڕەوی ئەم توێژینەوەدا گەیشتینە ئەو ئەنجامەی کەوا دەرکردنی هەردوو گوڤاری (ڕۆژی کورد) و (هەتاوی کورد) لەلایەن کۆمەڵەی هێڤی خوێندکارانی کوردەوە، کەیەکەمیان چوار ژمارە و دووەمیان (6) ژمارە، لە حوزەیرانی 1913 تا حوزەیرانی 1914 لێ دەرچووە، بەڵام ئەوەی دووەمیان تەواوکەرییەکەمە، هەر بۆیە لە دوا ژمارەدا (10)، کە لە حوزەیرانی 1914 دەرچووە، بە نووسینیڕوونکردنەوە و بەڵێندان بەڕێکوپێکی دەرکردن و پۆزش هێنانەوە، باس لە تەواوبوونی ساڵێکی تەمەنی دەکات، دیارە ساڵەکەش لە حوزەیرانی 1913 کەیەکەم ژمارەی (ڕۆژی کورد) دەرچووە و تا تەمموزی 1914. تەنانەت ئەو ساڵەی دامەزراندنی (هەتاوی کورد) کە لەسەر ژمارە (1) تا (5 - 4)یدا نووسراوە (تأریخ تأسیسی غرەوذی القعده 1331 = تشرینی اول 1329

= تشرینی یەکەمی 1913)، لابراوە و هەروەها لەجیاتی ژمارە (5) بە تەنیا لەسەر بەرگی نووسراوە (5 - 4) کە لە مایسی 1914 دەرچووە.

سەرباری ئەوەش ئەو ماوەیەی ئەو ژمارانەی (هەتاوی کورد)ی تێدا دەرچووە، بەشی ئەوە ناکات ئەوەندە ژمارەیە دەربچێت، تەنانەت لەڕووی نەخشەسازی و دەرهێنانی گۆڤارەکەشەوە هەمان شێوازی (ڕۆژی کورد)ە، بۆیە بەدڵنیاییەوە، (هەتاوی کورد) تەواوکەری (ڕۆژی کورد)ە.

ملخص البحث

يتناول هذا البحث تحقيق اعداد مجلة (هتاوی کورد - شمس الكرد) التي صدرت في استنبول عام 1913 - 1914 من قبل (جمعية هيوی طلبة الكرد)، وكانت هذه الجمعية قد أصدرت (4) اعداد من مجلة اخرى قبلها باسم (روذی کورد) في حزيران 1913، وقد تم اغلاقها بعد زج صاحب الأمتياز في السجن، فقامت الجمعية بأبدال اسم المجلة الى (هتاوی کورد)، حيث صدر العدد الاول في تشرين اول 1913، الا انه في العدد (الخامس) بدل وضع العدد الخامس فقط كتب عليه العدد (5 - 4) في مايس 1914 ومن ثم جاء صدور عدد حزيران 1914 تحت رقم (10) مباشرة، ولكون الفترة من (مايس الى حزيران) غير كافية (لأصدار مجموعة اعداد من (5 - 10)، هذا الى جانب مسح تأريخ تأسيس المجلة (تشرين اول 1913) على غلاف العدد العاشر، فضلاً عن ذلك فقد نشرت المجلة اعتذاراً وتوضيحاً يؤكدان على اكمال المجلة سنة من عمرها (من حزيران 1913 الى حزيران 1914) عليه فان مجلة (هتاوی کورد) تعتبر تكملة واستمرار لمجلة (روژی کورد) وقد صدر (10) اعداد منها خلال السنة.

پاشکۆ

پێرستی ناوەڕۆکی ژمارەکانی(1، 2، 3، 5 - 4، 10) گۆڤاری هەتاو

ژمارە (1)

سەر بەرگ: وێنەی ئەوڕەحمان پاشا لە میرەکانی بابان.

بەرگی ناوەوە: عثمانلی تسهیل مصالح ادارة خانەسی - اعلان.

(هتاو کورد) غزتەسی محررلرینة	دوقتور عبدالله جودت	2 - 3
در سعادتدة (هتاو کرد) جريدةْ غراسی مديريت عليةسنة	مسعود	3 - 8
كرد كنجلر مزدن بر تمنی	ت	8 - 10
كرد علماسنة!	كركوكلی نجم الدين	10 - 13
كردستان مكتوبلری		13 - 15

ثوشيدةْ تاريخ	كركوكلى نجم الدين	15 - 16
زمانى هشيار ية	سليمانى زيور	17
سعى بكين	زهاوى زادة ا. م	18
ذمزن كردان راية	م ...خ	19 - 22
خفتن بسة لةمة زياتر!	بنى آردلانى ا . م	23
شاعر بابان و سوران		24 - 25
حاجى عبدالقادر قدس سرة العالى	م ... خ	25 - 26
ثارانوة لة حميتمندان كردان!..	هتاو كرد	27
هرة دور ورة اخوش	محمد نورى الماردينى	27 - 31
ثيت		32

ژماره 2

سەر بەرگ وێنەی خێزانێکی کورد لە شام ئەستەنبۆڵ چاپخانەی رەسملی کتاب 1329

بەرگی ناوەوە: عثمانلی تسهیل مصالح ادارة خانەسی

اعلان

بەرگی ناوەوە: هەمانە وێنەی خێزانە کوردەکە و زانیارییەکان دووبارەن

اجتماعى

محترم ((هتاو كرد)) غزتةسى مؤسسلرينة	مولان زادة رفعت	2 - 3
فاعتبروا يا اولى الابصار	باب ناجو	3 -10
كرد علماسنة 2	كركوكلى نجم الدين	10 - 13
كردستان مكتوبلرى		13 - 14

بیوکلر مزدة تأنی خرثوطلی ح. ب
14

تاریخی

ثوشیدةْ تاریخ کرکوکلی نجم الدین 15 - 17

ادبی

کردلك - 1 - بتلیسی شهاب مالور
17 - 18

((هتاو کرد)) - شمسم طلوعدة - بتلیسی شهاب مالور 18 - 19

وعظ نجم الدین کرکوکی 20 - 22

قصیدةْ کردیة اثر محوی افندئ سلیمانی لوصف روذا 22 - 25

درد کردان م ... خ 25 - 30
((کتیبا کرمانجا)) سرجیروکا ئو باذاریا کرمانجا ذکو عل
30 - 31
ثیت 32

ژماره **3**

سەر بەرگ: وێنەی خوالێخۆشبوو ئیسماعیل حەقی بابان
زواللی کردلك و بر افول هتاو کورد 2 - 3
کردلر و کردستان بابان زادة اسماعیل حقی 4 - 6
ترجمةْ حالی 6 - 7
بدبخت کردلر! کرکوکلی نجم الدین 7 - 9
آجی بر فلاکت دها.... سلیمانیةلی احمد 9
مرثیه کرکوکلی راسخ 10
حسی حادثەلر وعقلی حادثەلر دقتور عبدالله جودت 11 - 12
بیوکلرمز لاو آببو 13 - 15
کردستان مکتوبلری 3
15 - 16
شرائط صحیة 1 خرثوطلی ح . ب
16 - 18
کرد کنجلرینة بابان زادة احمد رفعت 18 - 19
بابان زادة اسماعیل حقی بك وفات کرد کرکوکلی زادة کریم
20
بی طالعی کردان نجم الدین کرکوکی 20 - 21
ذ قصیدةْ حاجی رحمتی تینة زانین کو م .. خ 21 - 22

اعوذ بالله من الشيطان الرجيم د.. زادة محمد مهرى
22 - 24
ديوان مرحوم حضرت محوى افندية 25
هلو رابن كلى مؤمن ابراهيم هرالوش
26
مستةْ وطن اسماعيل حقى سليمانى 26 - 27
ثؤزش آتيدةكى قصيدة م.. خ (ذ قصيدةْ حاجى رحمتى تيتة زانين كو)
ذ شيخان كروا زا حاجى قادر كويى
28 - 30
مكتب ضية قاضى زادة مصطفى شوقى
30 - 31
تاوى هتاوى كرد - دويى هية - 31 - 32

ژماره **5 - 4**

سەر بەرگ : مندرجات - تيا نوسراو

بەرگى ناوەوە: عموم كردلرة خطاب هتاو كرد

انظار حميتة

(كرد طلبه هى وى جمعيتى) نك بياننامة سيدر كرد طلبه هى وى جمعيتى 1
- 4

كرد طلبه هى وى جمعيتى لوزان شعبةسى 5 - 7

كردلرة صحت خرثوطلى ح. ب 7
- 9

شرائط صحية - 2 -

كردلك ايضون سليمان آصف 9 - 10

بيانا ((جواتا هى وى)) فقةْ كردان جواتا هى وى فقةْ كردان
11 - 14

بياننامەى جمعيتى طلبەى هى وى كرد
15 - 16

تبريك بةرطى
كؤتايى ناوةوة

بانك كرد

عثمانلى تسهيل مصالح ادارةخانة سى

مصطفى عزت بك

شرائط اشتراك بةرطى كؤتايى
دةرةوة

ادارةخانة بةرطى
كؤتايى دةرةوة

ژماره 10

سەر بەرگ: ذى شيخان كران تلو وذى مبعوثان كردان حضرت شيخ محمد نصرالدين افندى

بەرگى ناوەوە: عموم كردلرك نظر دقتنة

يوكسك بر نمونةٔ حميت
تشكر
انظار حميتة 1
مصاحبه هى وى وكنجلك هتاو كرد 2 - 4

كردستان مكتوبلرى جندو 4 - 7

هتاو كرد رسالةسنة كوثر 7 - 9

نهج الانام الكردي 10 - 12

ملا احمد جزيرى بونا بيغمبر آخرزمان كوتى ية
12 - 13

مرثيه 13

اى شاعر شيرين زمان رومى طاهر الموى ية: باب ناجو م .. خ
14 - 15

ديارى هتاوى كرد طاهرفؤاد

دلماين دیار بكرى فكرى نجدت
17

ذى خانى ضى يى و رندى هى ویيك
18

كرد قرداشلرمزة 18

اعتذار 17

عثمانلى تسهيل مصالح ادارة خانةسى
17

ادارة خانة 17

سەرچاوەکان:

بەزمانی کوردی :

- جەلیلی جەلیل ، **هەندێ سیمای ژیانی کۆمەڵایەتی وسیاسی وکولتووریی کورد لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم وسەرەتایسەدەی بیستەمدا**، ئەنوەر قادر محەمەد لە رووسییەوە کردوویەتی بە کوردی، ستۆکهۆلم، 1993.

- جەمال خەزنەدار، **ڕۆژی کورد 1913، بڵاوکردنەوە** و پێشەکی و لەسەر نووسین، زنجیرە (3) ژیانەوەی گۆڤار و ڕۆژنامەی کوردی، چاپخانەی (المؤسسه العراقیه، بەغدا، 1981).

- د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، **تێگەیشتنی ڕاستی و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسیی کوردیدا**، چ. کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، 1978.

- **رۆژی کورد گۆڤاری جڤاتی "هێڤی قوتابیانی کورد 1913 ئەستەموڵ**، ئامادەکردن و لێکۆڵینەوەی: عەبدوڵڵا زەنگەنە، پێشەکی: د. ئیسماعیل شوکر. بنکەی ژین، سلێمانی، 2005.

- **ڕۆژی کورد گۆڤاری جڤاتی هێڤی قوتابیانی کورد 1913** - ئەستەمووڵ، ئامادەکردن و لێکۆڵینەوەی: عەبدوڵڵا زەنگەنە، بنکەی ژین، چاپخانەی شڤان، سلێمانی، 2005.

- سەرجەمی بەرهەمی محەمەد ئەمین زەکی بەگ، **خولاصەیەکی تأریخی کورد و کوردستان لە زۆر قەدیمەوە تا دەوری ئەمڕۆ**، ئامادەکردنی: ڕەفیق ساڵح، بنکەی ژین، چ. وەزارەتی پەروەردە، سلێمانی، 2006.

- عبدالجبار محمد جەباری، **مێژووی ڕۆژنامەگەری کوردی**، چ1 ، ژین، سلێمانی، 1970.

- عەلائەدین سجادی، **مێژووی ئەدەبی کوردی**، چ1، بەغدا، 1952.

- فـاروق عەلـی عـومەر، **ڕۆژنـامەگەریی کـوردی عێـراق بەراییەکـان 1914 - 1939**، تـاریق کارێزی کردوویە بە کوردی، عەبدوڵڵا زەنگەنە دەقە ڕۆژنامەوانییە کوردییەکانی ساغ کردووەتەوە، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی، چ 1، چ. وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، 2001.

- قەدری جەمیل پاشا (زنـار سلوپی)، **دۆزی کوردستان**، وەرگێڕانـی فەیزوڵڵا برایم خـان - بارزان وەهاب، وەزارەتـی ڕۆشنبیری هەرێمـی کوردستان - دەزگـای چـاپ و بڵاوکـردنەوەی بیر، چ3، دیار بەکر، 2007.

- **کوردستان یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی 1898 - 1902**، کۆکردنەوە و پێشەکی: د. کەمـال فوئاد، چاپی سێیەم، دەزگای چاپ و پەخشی بەدرخان، تاران، 2006.

- کیسوت ، **چاپەمەنی ئەندۆل**، تیفلیس ، 1922.

- مالمیسانژ، **جەمعییەتی تەعاون و تەرەقی کورد و ڕۆژنامەکەی**، لە تورکییەوە وەرگێڕانی: زریان ڕۆژهەڵاتی، پێداچوونەوەی: سدیق سـاڵح، بنکەی ژین بۆ بووژانەوەی کەلەپووری بەڵگەنـامەیی و ڕۆژنامەوانیی کوردی، چاپخانەی دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی حەمدی، سلێمانی، 2007.

- مالمیسانژ، **جڤاتا هێڤی تەلەبەیێ کوردان (1912 - 1922)**، لە تورکییەوە وەرگێڕانـی: زریـان ڕۆژهەڵاتی، پێشەکی و پێداچوونەوە: عەبدوڵڵا زەنگەنە، بنکەی ژین، سلێمانی، 2008.

بەزمانی عەرەبی:

- د. عبدالفتاح علي البوتاني، **دراسات في تاريخ الكورد والعراق المعاصر**، دار سبيريز للطباعة والنشر، مطبعة حاجى هاشم - اربيل، 2007.
- ظ. ف. مينورسكى ، **الاكـراد ملاحظـات وانطباعـات**، ترجمـه وعلـق عليـه وقـدم لـه الـدكتور معروف خزندار، مطبعة النجوم، بغداد، 1968 .

بەزمانی ئینگلیزی:

- Malmîsanij & Mahmüd Lewendî, Li Kurdistana Bakur û li Tirkyiyê RojnaMegeriya KURDI (1908 - 1981) JN weşanên jînaNûuppsala, 1989, r. 60 - 64.
- Hasan Duman, Osmanl - Türk Süreli YayInlar Ve Gazeteleri (1828 - 1928), Cilt -2, Ankara, 2000, 1. 375 - 376.
-MEHMET BAYRAK , KüRt SORUNU VE DEMOKRATiK ÇÖZÜM, 416.

ڕۆژنامەو گۆڤارەکان :

- د. ئازاد عوبێد ساڵح، **ئەوەش دەستەچیلەی من بۆ ساخکردنەوەی ژمارەکانی گۆڤاری هتاو کرد**، "ڕۆژنامەنووس"، ژمارە (23 و 24) زستانی 2011.

- **ساخكردنەوەی ناسنامەی خاوەنی (ڕۆژی كورد - 1913)**، ڕامان (گۆڤار)، هەولێر، ژمارە (56)، 5ی شوباتی 2001.

- سدیق ساڵح، **(رۆژی كورد) و (هەتاوی كورد) زانیاریی نوێ بۆ یەكەم جار**، "كوردستانی نوێ"، ژمارە 2488، 2001/6/25، ل8. ئەو وتارەی سدیق ساڵح بە دوو بەش لە هەردوو ژمارەی (2487، 2001/6/24، 2488، 2001/6/25)، لە ڕۆژنامەی كوردستانی نوێ بڵاوكراوەتەوە.

-عەبدوڵڵا زەنگەنە، **"مژدە"یەكی خۆشی دیكەی رۆژنامەنووسی كوردی**، "بەدرخان" (رۆژنامە)، هەولێر، ژمارە (88)، 22ی كانوونی یەكەم 2008.

-**كوردێكی یەكڕەنگ، دیاری ژمارە: هتاو كرد**، "رۆژنامەنووس" (گۆڤار)، هەولێر، ژمارە (13)، بەهاری 2008.

-محەمەد تۆفیق وردی، **ڕۆژنامەگەری لە كوردستانا**، "رووناكی" (گۆڤار)، بەغدا، ژمارە (29)، 3ی تەشرینی یەكەم 1969.

-**هتاو كرد**، عدد (1)، (23 ذی العقدة سنة 1331/ 11ی تشرین اول 1329).

-**"هتاو كرد"**، ذمارة (10)، 9 شعبان 1332/ 20 حزیران 1330 (3ی تەمووزی 1914) دیوی ناوەوەی بەرطی دوایی.
-**هتاو كرد**، (5 - 4)، 10 مایس 1330 [23 مایس 1914.

- **هتاوی كرد**، ذمارة(10)، 9ی شعبان 1332/ 20 حوزەیران 1330 (3ی تەمووزی 1914). ل. دیوی ناوەوەی بەرطی كۆتایی.

ژێردەرەكان :

(1)- چاپی رووسی ئەو كتێبە لەساڵی 1915 دەرچووە، ناوەرۆكەكەشی لە مایسی 1915 وەك موحازەرە پێشكەش كراوە. بڕوانە: مینورسكی ، 1968 ، بەرگی ناوەوە، ص12.

(2)- (ب رووسی)، بە وەرگرتن لە: جەلیل، 1993: ل87.

(3)- جێی ئاماژەیە ژمارە (3) مێژووی رۆمییەكەی هەڵەیە دەبێ (1)ی ئاغستۆس بێت. وەك پێشتریش ئاماژەی پێكرا، بەهۆی هەندێ وتارەوە، (ڕۆژی كورد) داخراوە و خاوەنەكەی گیراوە. لە دوای (ڕۆژی كورد)، گۆڤارێكی دیكە هەر لە لایەن ئەو كۆمەڵەیەوە دەردەچێت، بەڵام بە خاوەنییەتی ئیمتیاز و بەرپرسی (عەبدولعەزیز بابان)، ژمارە (1) ئەم گۆڤارە (لە 23ی ژیلقەعدەی 1331/ 11ی تشرینییەكەمی 1329/ 24ی تشرینییەكەمی 1913) دەرچووە. بڕوانە: "هتاو كرد" (گۆڤار)، ئەستەنبۆڵ، ژمارە (1)، 23 ژی القعده سنه 1331/ 11 تشرین اول 1329 (بەرگ).

(4)- بەڵام هەر ئەوكات عەبدوڵڵا زەنگەنە، لوت و بزوت كورتە وەڵامێكی بەناوی "لە پەراوێزی دەستەچیلەكەی د. ئازاد عوبێد ساڵحدا، بە دەمارگرژییەكی زۆرەوە نووسی و بەدوای وتارەكەی مندا بڵاوی كردبووەوە. بۆ زانیاری پتر بڕوانە: عەبدوڵڵا زەنگەنە، لە پەراوێزی دەستەچیلەكەی (د. ئازاد عوبێد ساڵح)دا، "ڕۆژنامەنووس" ژمارە (23 و 24)، زستانی 2011، ل 156. وێڕای هەندێ پەلاماری نارەوا، بە هەندێ پاساو سەرلەبەری بۆچوونەكانی ئێمەیڕەت كردووەتەوە و نووسیویە: (........... بەڵێ ئێوە لەم لێكدانەوەتان سەرچیغ چوونە و ژمارەكانی ئەو

(هەتاوی کورد)ە، لەلایەنی ژمارەوە. درێژە پێدەری (ڕۆژی کورد) نییە، بەڵکو گۆڤارێکە بە هەموو لێکدانەوەیەکدەبێ بەلای کەمییەوە هەر (10) ژمارەکەی لێ دەرچووبێ، ....). عەبدوڵڵا زەنگەنە، لە پەراوێزی دەستەچیلەکەی .... ل156.

(5)- ئەو ژمارە (4)ە لە کتێبخانەی (رەشید باجەلان) لەلایەن بەهارخانی کچی رەشید باجەلان دۆزراوەتەوە.

(6)- بێگومان عەبدوڵڵا زەنگەنە زۆر لەمێژە خەریکی ئامادەکردن و لێکۆڵینەوەیە لەسەر ئەم گۆڤارە، بەڵام دیارە هێشتا تەواو نەبووە، ئەو کارەی ئێمە لەگەڵا هی ئەو جیاوازە و ئەوەی ئەو تێر و تەسەلتر دەبێت. هەر لێرەش ئاماژە بەوەش دەکەین کە ئێمە خۆمان هەوڵمان دا بۆ دەستخستنی ژمارەکانی گۆڤاری (هەتاوی کورد) ئەوە بوو لەساڵی (2013) گەیشتنیە ئامانج و ژمارەکانیمان دەست خست، جگە لە ژمارە (4). کە زەنگەنە بەیارمەتی بەهارخانی رەشید باجەلان لە کتێبخانەی رەشید باجەلان بە دەستی هێنا و یەکەم جار وەك ئاماژەی پێکرا لە ڕۆژنامەی بەدرخان بڵاوی کردەوە..

پاشکۆی وێنەی بەرگی گۆڤاریڕۆژی کورد
ڕۆژی کورد - گۆڤاری جڤاتی هێڤی قوتابیانی کورد 1913 ئەستەمووڵ
ئامادەکردن و لێکۆڵینەوەی: عەبدوڵڵا زەنگەنە
بنکەی ژین، 2005.

صاحب امتياز :
و مدير مسئول
عبدالكريم

روژ کرد

تاريخ تأسيسى :
١٣٣١

عدد : ١ — جلد : ١

١٤ رجب سنه ١٣٣١ — شيمديلك آيده بر نشر اولنور — ٦ حزيران سنه ١٣٢٩

صانعه طوغوره ، خارقهٔ خلقت عالم !
بير سن كيبي فرزند ديكر ، مادر اعصار .

دهاة اكراددن : سلطان صلاح الدين ايوبى

فیئاتی ١ غروش

صاحب امتیاز :
و مدیر مسئول
عبدالکریم

روژ کرد

تاریخ تأسیسی :
١٣٣١

عدد : ١

ژمار : ١

١٤ رجب سنه ١٣٣١ شیمدیلک آیده بر نشر اولنور ٦ حزیران سنه ١٣٢٩

سلطان صلاح الدین ایوبی

[حقوق مطبعه‌سی] باب عالی جوارنده ابوالسعود جاده‌سنده نومرو ١٩

روژ كرد

صاحب امتیاز
و مدیر مسئول :
عبدالكریم

تاریخ تأسیسی :
غرهٔ رجب
١٣٣١

عدد : ٢

ژمار : ٢

١٤ شعبان سنه ١٣٣١ — شیمدیلك آیده بر نشر اولونور — ٦ تموز سنه ١٣٢٩

كرد اعاظم امراسندن : كریم خان زند

صاحب امتیاز
و مدیر مسئول :
عبدالکریم

عدد : ۲

روژ کرد

تاریخ تأسیسی :
غرهٔ رجب
۱۳۳۱

ژمار : ۲

۱٤ شعبان سنه ۱۳۳۱ — شهریلك آیده بر نشر اولونور — ٦ تموز سنه ۱۳۲۹

کرد اعاظم امراسندن : کریم خان زند

صاحب امتیاز
و مدیر مسئول :
عبدالکریم

عدد : ٣

روژ کرد

تاریخ تأسیسی :
غرهٔ رجب
١٣٣١

ژمار : ٣

١١ رمضان سنه ١٣٣١ | شیمدیلك آیده بر نشر اولونور | ١ اغستوس سنه ١٣٢٩

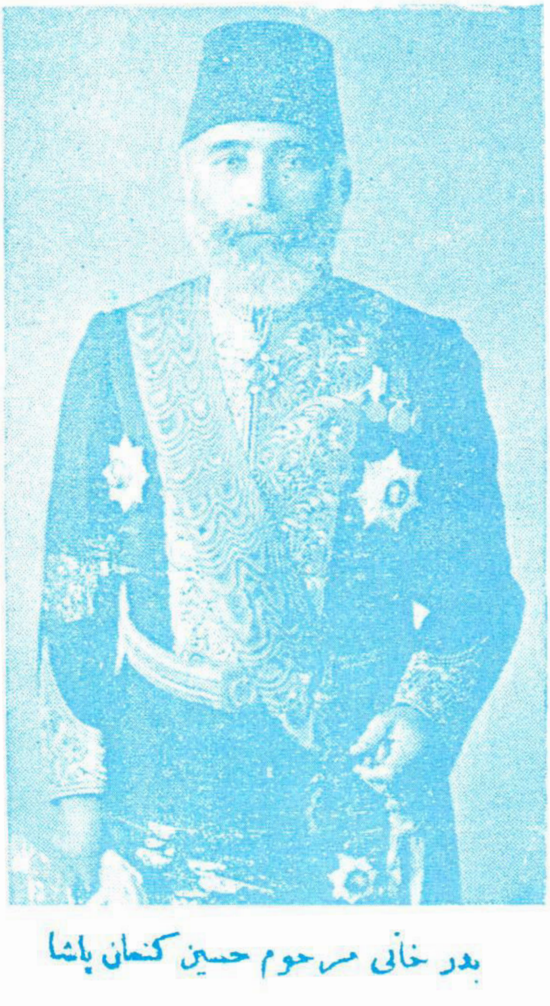

بدرخانی مرحوم حسین کنعان پاشا

صاحب امتیاز
و مدیر مسئول :
عبدالکریم

عدد : ٣

روژ کرد

تاریخ تأسیسی :
غرهٔ رجب
١٣٣١

ژمار : ٣

١١ رمضان سنه ١٣٣١ | شیمدیلك آیده بر نشر اولونور | ١ اغستوس سنه ١٣٢٩

صاحب امتیاز
ومدیر مسئول :
عبدالکریم

عدد : ٤

روژ کرد

تاریخ تأسیسی :
غرهٔ رجب
١٣٣١

ژمار : ٤

١٠ شوال سنه ١٣٣١ شیمدیلك آیده بر نشر اولونور ٣٠ اغستوس سنه ١٣٢٩

کردستانك مستحکم بلادندن ارضروم شهری

استانبول
رسملی کتاب مطبعه‌سی
١٣٢٩

روژ کرد

صاحب امتیاز
ومدیر مسئول :
عبدالکریم

عدد : ٤

تاریخ تأسیسی :
غرهٔ رجب
١٣٣١

ژمار : ٤

١٠ شوال سنه ١٣٣١ شیمدیلك آیده بر نشر اولونور ٣٠ اغستوس سنه ١٣٢٩

کردستانك مستحکم بلادندن ارضروم شهری

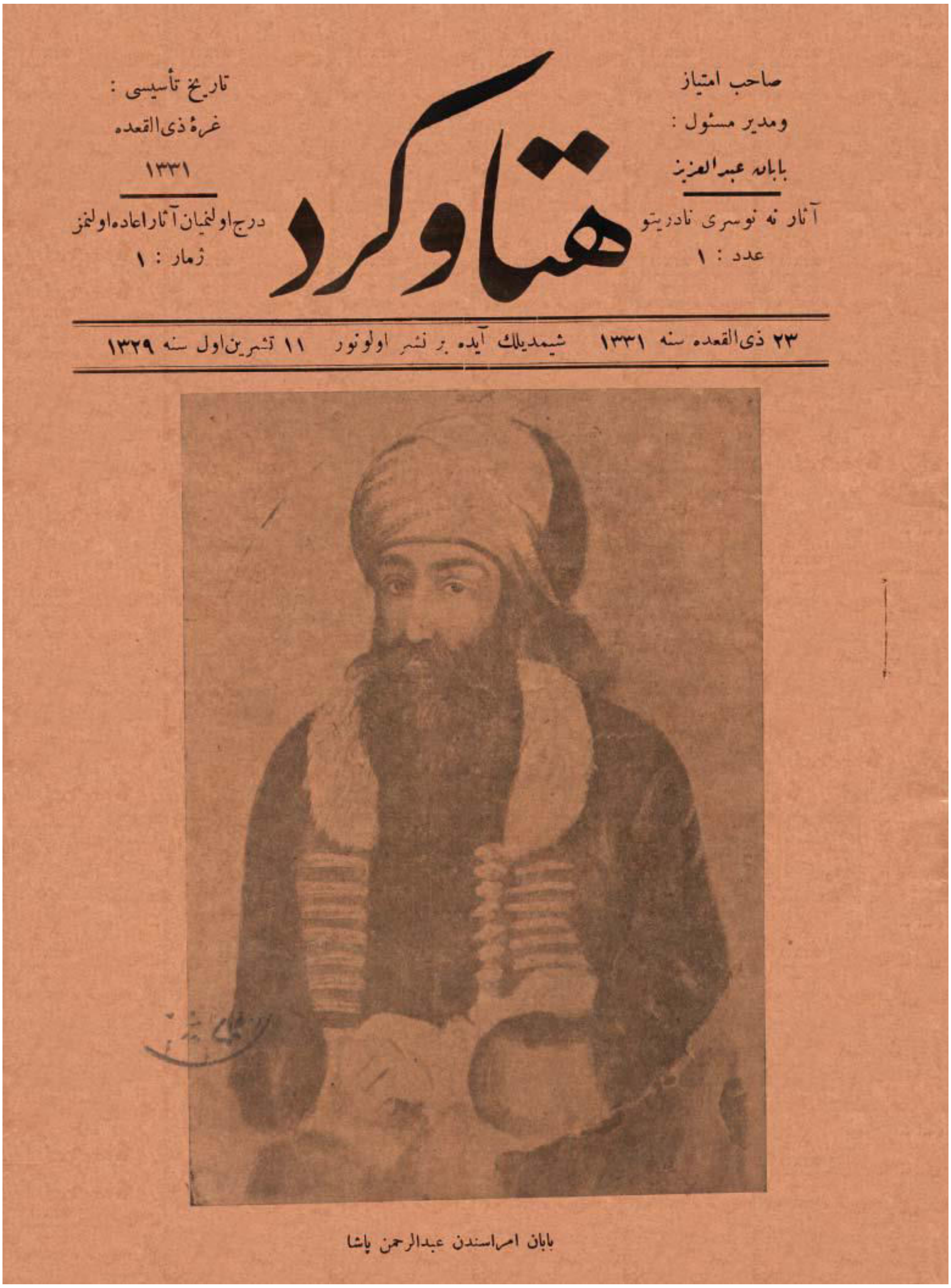

صاحب امتیاز
ومدیر مسئول :
بابانە عبدالعزیز

آثار نە نوسری نادریتو
عدد : ١

هتاو کرد

تاریخ تأسیسی :
غرۀ ذی القعده
١٣٣١

درج اولنمیان آثار اعاده اولنمز
ژمار : ١

٢٣ ذی القعده سنه ١٣٣١ شیمدیلك آیده بر نشر اولونور ١١ تشرین اول سنه ١٣٢٩

بابان امراسندن عبدالرحمن پاشا

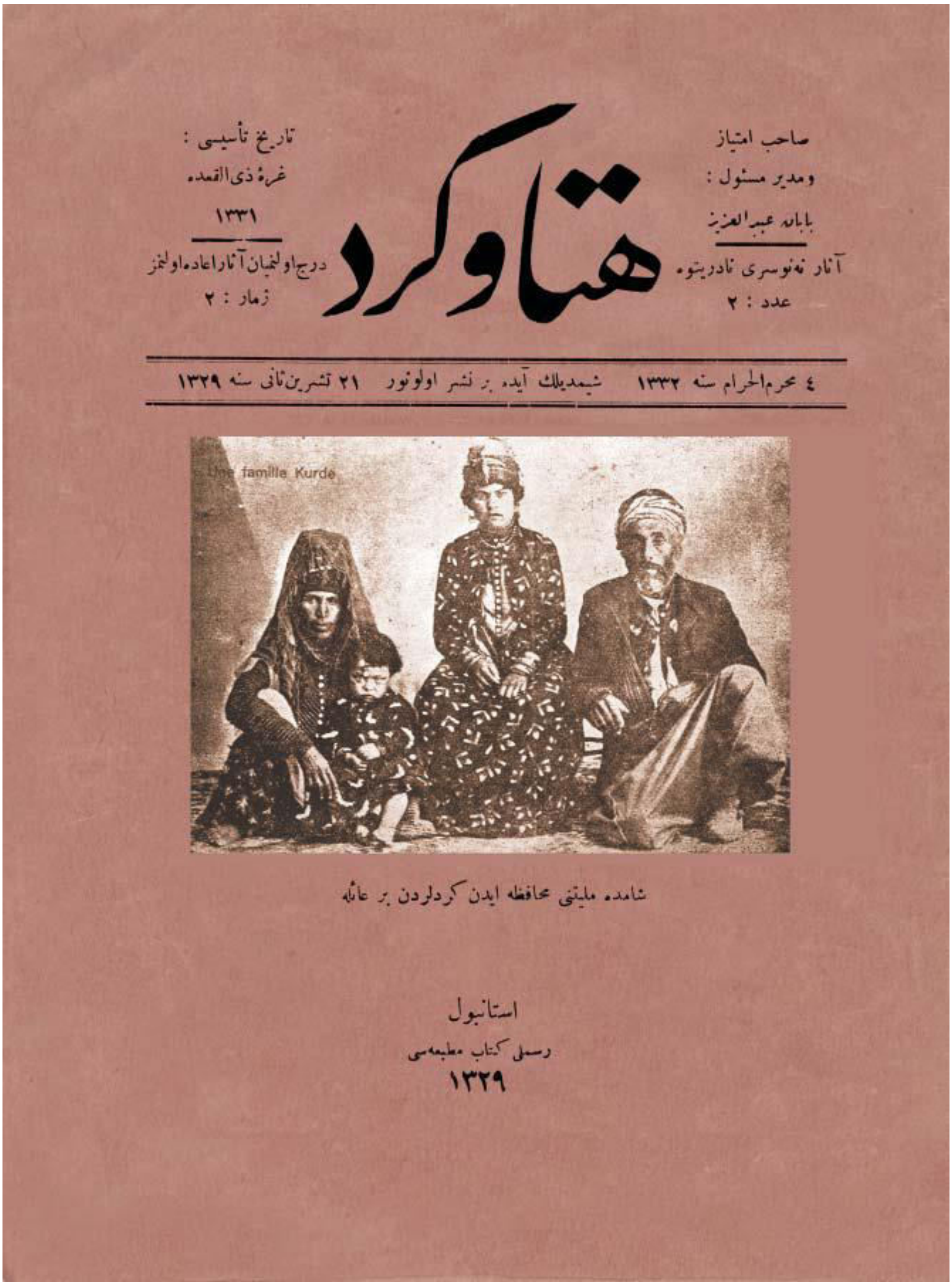

صاحب امتیاز
ومدیر مسئول :
بابانه عبدالعزیز
آثار نەنوسری نادریتوە
عدد : ۲

هتاو کرد

تاریخ تأسیسی :
غرهٔ ذی القعده
۱۳۳۱
درج اولنمیان آثار اعاده اولنمز
ژمار : ۲

٤ محرم الحرام سنه ۱۳۳۲ شیمدیلك آیده بر نشر اولونور ۲۱ تشرین ثانی سنه ۱۳۲۹

Une famille Kurde

شامده ملیتنی محافظه ایدن کردلردن بر عائله

استانبول
رسملی کتاب مطبعه‌سی
۱۳۲۹

هتاو كرد

صاحب امتياز
ومدير مسئول :
بابانه عبدالعزيز

آثار نه‌نوسری نادریتوه
عدد : ٣

تاريخ تأسيسى :
غرهٔ ذى القعده
١٣٣١

درج اولنميان آثار اعاده اولنمز
ژمار : ٣

١٣ صفرالخير سنه ١٣٣٢ شيمديلك آيده بر نشر اولونور ٢٩ كانون اول سنه ١٣٢٩

مرحوم بابان زاده اسماعيل حقى بك

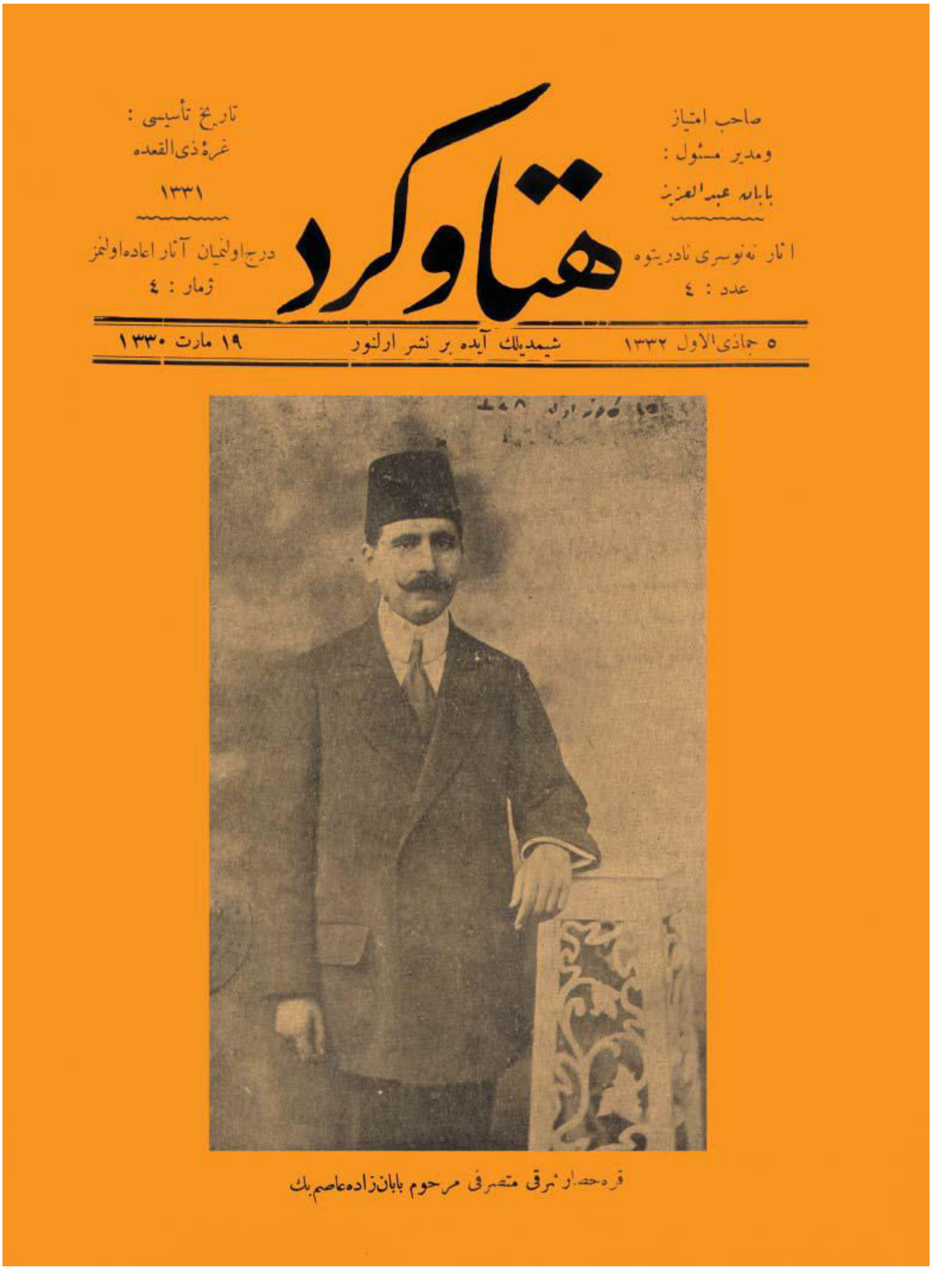

قره‌حصار شرقی متصرفی مرحوم بابان‌زاده عاصم بك

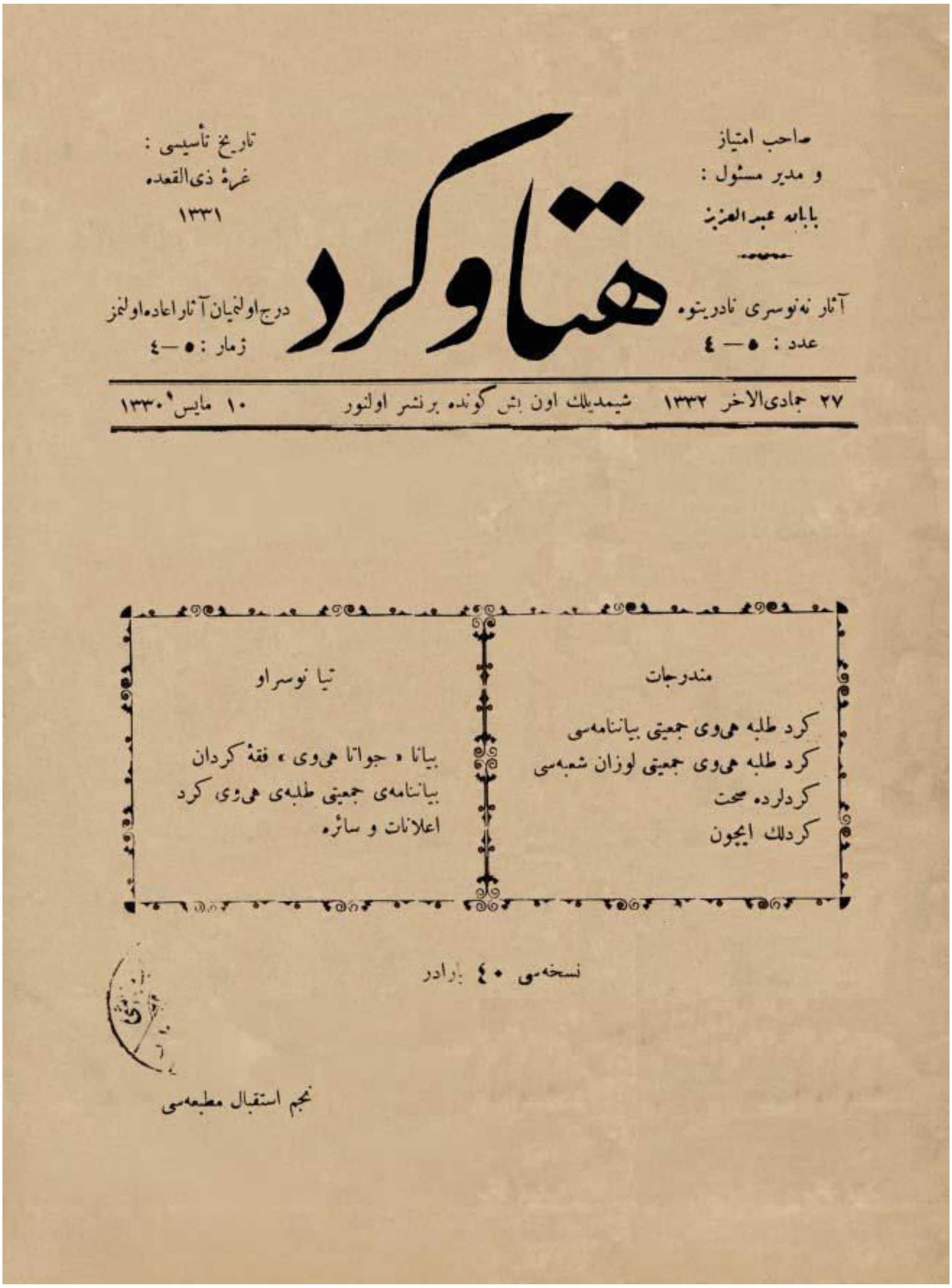

صاحب امتیاز
و مدیر مسئول :
بابانه عبدالعزیز

تاریخ تأسیسی :
غرهٔ ذی‌القعده
۱۳۳۱

هتاو کرد

آثار نه‌نوسری نادریتوه
عدد : ٥—٤

درج اولنمیان آثار اعاده اولنمز
ژمار : ٥—٤

۲۷ جمادی‌الاخر ۱۳۳۲ شیمدیلك اون بش کونده برنشر اولنور ۱۰ مایس ۱۳۳۰

مندرجات

کرد طلبه هی‌وی جمعیتی بیاننامه‌سی
کرد طلبه هی‌وی جمعیتی لوزان شعبه‌سی
کردلرده صحت
کردلك ایچون

تیا نوسراو

بیانا « جواتا هی‌وی » فقهٔ کردان
بیاننامه‌ی جمعیتی طلبه‌ی هی‌وی کرد
اعلانات و سائره

نسخه‌سی ٤٠ پارادر

نجم استقبال مطبعه‌سی

هتاوكرد

آبونه بدلی :
سنه‌لكی پوسته اجرتیله
برابر ۳۰، آلتی آیلغی
۱۷ غروشدر .

سالی تنی حق پوستی ۳۰
شش مه ۱۷ غروشه

عدد : ۱۰ | صاحب امتیاز ومدیر مسئول: بابانه عبدالعزیز | ژمار : ۱۰

۹ شعبان ۱۳۳۲ | شیمدیلك اون بش گونده برنشر اولنور | ۲۰ حزیران ۱۳۳۰

تلو مشایخ عظامندن و كرد مبعوثین كرامندن شیخ محمد نصرالدین افندی حضرتلری

ژی شیخان كران تلو وژی مبعوثان كردان حضرت شیخ محمد نصرالدین افندی